

સંતબાલ પરિચય પુસ્તિકા

શ્રી આચારાંગ પરિચય પુસ્તિકા શ્રેણી

૪

શ્રી આચારાંગ સૂત્રનો
સંક્ષેપ

સંતબાલ

નિવેદન

સંતબાલ પરિચય પુસ્તિકા

સન ૧૯૩૭માં મુનિશ્રી સંતબાલજીએ રણાપુરમાં (નર્મદા તટે) સમૌન ઓકાંતવાસ સ્વીકાર્યો, તેના ફલસ્વરૂપે તેમને બાલનબાળકોના પ્રદેશનું ધર્મદષ્ટિએ સમાજરચનાનું કાર્યક્ષેત્ર મળ્યું. આ વાતને ૧૯૮૭માં પૂરાં ૫૦ વર્ષ થશે. મુનિશ્રીનો ધર્મદષ્ટિએ સમાજ રચનાનો પ્રયોગ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના સંગમસ્થાન એવા સાવ નપાણિયા મુલકમાં, અનેક મર્યાદાઓ વચ્ચે ચાલ્યો, વિશિષ્ટ રીતે ચાલ્યો, અને હજુ આજે પણ ચાલી રહ્યો છે. પરંતુ છેલ્લાં ૫૦ વરસથી તેમણે સમાજને જે કંઈ આપ્યા કહ્યું, તેનો ઋણભાવે સ્વીકાર કરી તેમની પ્રવૃત્તિઓનો તેમ જ વિચારોનો ગુજરાતની આમ પ્રગ્નને પરિચય થાય તે દષ્ટિએ આ 'પરિચય પુસ્તિકા'ની યોજના રજૂ કરી છે.

આ યોજનાનો અમલ મુનિશ્રીની જન્મ જયંતી આવજીપૂર્ણિમા ૧૯મી ઓગસ્ટ ૧૯૮૬થી શરૂ થયો છે.

આ પુસ્તિકાઓનો બહોળો પ્રચાર કરી સંતનું ઋણ અદા કરવાનું ન ચૂકીએ.

આવજી પૂર્ણિમા

તા. ૧૯-૮-૧૯૮૬

રજનીકાન્ત સંઘવી, પ્રમુખ

મનુ પંડિત, મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર

સંતબાલ પરિચય પુસ્તિકા

શ્રી આચારાંગ પરિચય પુસ્તિકા શ્રેણી : ૪

શ્રી આચારાંગસૂત્રનો સંક્ષેપ

[આગમ પ્રજ્ઞ આધુનિક વ્યાખ્યાતા મુનિશ્રી સંતબાલજી દ્વારા ગુજરાતીમાં અનુવાદિત શ્રી આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના વિમોક્ષ નામના ૮ મા અધ્યયનનો સંક્ષેપ]

પ્રકાશન
સંતબાલ

: સંપાદક :

યુગવીર આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજના
સુશિષ્ય
સર્વધર્મ સમન્વયી આચાર્યશ્રી જનકચંદ્રસૂરિજી
મહારાજ

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
હઠીભાઈની વાડી,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

: પ્રકાશક :

મનુભાઈ જી. પંડિત
મંત્રી, મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
હઠીભાઈની વાડી, દિલ્હી દરવાજા બહાર,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

જાવૃત્તિ પહેલી : એપ્રિલ ૧૯૮૭

આ પુસ્તિકાના પ્રકાશનમાં
સ્વ. સાકરબા માણેકચંદ ખંડેરિયાના સ્મરણાર્થે
વાંકાનેર (હા. બળવંતરાય એન. ખંડેરિયા, પૂના) નો
આર્થિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તે બદલ
સંસ્થા તેમની આભારી છે.

ક્રિમત : રૂપિયા ચાર

મુદ્રક : પ્રમોદભાઈ સી. પટેલ, શિવશક્તિ મુદ્રણાલય.
લીથો પ્રેસ સામે, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ-૧૩

કિંચિત્ સંપાદકીય

‘ઉપનેઘવા વિગમેઘવા બુવેઘવા’ । અર્થાત્ ઉત્પન્ન થવું, સ્થિર રહેવું અને વિનાશ થવું. આ જ ત્રિપદીનું તીર્થંકરના મુખે શ્રવણ કરીને, ગણધરે દ્વાદશાંગી-૧૨ અંગોની (સૂત્રોની) રચના કરે છે. તેમાં આચારાંગસૂત્રને જ પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. કારણ કે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ફલવતી ત્યારે બની શકે છે કે જ્યારે તે આચરણમાં સમ્યગ્ ક્રિયારૂપે પરિણમે. આથી જ જૈન પરંપરામાં “જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિ” વાક્ય પ્રસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલું છે જ.

મુનિ સંતબાલજી મહારાજે, જે આચારાંગસૂત્ર નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ ટીકા આદિનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરીને સૂત્રોનો ગુજરાતી ભાષામાં આધુનિક ઢબે સરસ અને સરળ અનુવાદ કર્યો છે, અને આના પર વિસ્તૃત નોંધો લખીને વિચારક વર્ગને ભરપૂર સામગ્રી પીરસી દીધી છે.

મેં આમાંથી સંક્ષેપ રુચિવાળા વર્ગને વિશેષ ઉપયોગી સૂત્રો અને નોંધોનું દૂકાવીને સંકલન કર્યું છે. વિ. સં. ૨૦૩૭માં યુગવીર આ. શ્રી. વિ. વલ્લભસૂરિશ્વરજી મહારાજની જન્મશતાબ્દિ વખતે મુંબઈ પાયધુની ગોડીજી ઉપાશ્રયમાં વિ. સમુદ્રસૂરિજી મહારાજના ચાતુર્માસ હતા અને મેં વ્યાખ્યાનમાં આ આચારાંગસૂત્ર સંભળાવવાનું ચાલુ કર્યું હતું. ત્યારે આ નોંધો મારા માટે ચિંતન-મનનની દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી રહી હતી.

ધર્મપ્રેમી બલવંતરાય ખંડેરિયા તથા મંત્રીશ્રી અંબુભાઈ શાહનો સંક્ષેપ્ત કરવાનો સુઝાવ મને ગમી ગયો, અને કામ થઈ ગયું.

આ જ ગ્રંથના સ્વકીય નિદર્શનના અંતમાં ડૉ. ટી. એન. દવેએ જણાવ્યું છે કે, “મુનિ મહારાજ શ્રી સંતબાલજીએ આવો અપ્રતિમ અને કઠિન સૂત્રાત્મક શૈલીવાળો ગ્રંથ, વિદ્વત્તાપૂર્ણ છતાં સરળ અને વિસ્તીર્ણ નોંધો તથા સમૃદ્ધ પરિશિષ્ટ સાથે; નવીન ઢબથી અનુવાદિત કરી આપ્યો તે માટે જૈન પ્રજા જ નહિ પણ સર્વ ધર્મ પ્રેમી ગુર્જર નરનારીઓ તેમનાં અત્યંત ઋણી છે એમાં સંશય નથી.”

આ ગ્રંથની ખીજ આવૃત્તિના બે બોલમાં તેઓ લખે છે, “ત્યાગ અને અનાસક્તિ એ બન્ને એકમેકના પર્યાયો છે. જે ત્યાગની પછવાડે અનાસક્તિનું રૂપ નથી, તે ત્યાગ વિશ્વને અને વ્યક્તિને ભારરૂપ છે. જે અનાસક્તિ-યોગની પછવાડે ત્યાગની સહજતા નથી તે જીવન દંભી છે અને જગતને દંભનો ચેપ લગાડે છે.” આ મહાન વાક્યોને યથાર્થ સમજવામાં આ ભાષાંતર, નોંધ અને અનેક નાનાં મોટાં સમન્વયી ટાંચણો ઉપયોગી થાય, તો અનેક હાથે થયેલ આ નવી આવૃત્તિમાંનો પ્રયાસ પૂરેપૂરો સફળ થશે.

આદિનાથ સોસાયટી

—જનકચંદ્રસૂરિ

સતાર: રોડ, પૂના-૨

શ્રી આચારાંગસૂત્ર (સંક્ષેપ) ૪

વિમોક્ષ

અધ્યયન આઠમું

વિમોક્ષ શબ્દ અહીં ત્યાગના અર્થમાં છે. વૃત્તિકાર પણ તે અર્થમાં સંમત છે. પરંતુ તે ત્યાગ, અહીં પદાર્થ ત્યાગની અપેક્ષા કરતાંય વિશેષ તો અન્ય અન્ય તત્ત્વો કે જેમનો જીવન સાથે સંબંધ છે તેમના ત્યાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ.

કોઈને એમ પ્રશ્ન થાય કે, બાહ્ય પદાર્થના ત્યાગ પછી શું ત્યાગવાનું હોઈ શકે? આના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે કે, મુનિ સાધકને ત્યાગી થયા પછી તૃષ્ણાદિ વૃત્તિઓ પર વિજય મેળવવા માટે જીજ્ઞાસુ પણ અનેક ત્યાગો કરવાના હોય છે; કારણ કે બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ તો સાધનાની શાળામાં ચોખ્ખા પૂરતો ઉપયોગી છે. સાધનામાં જોડાયા પછી જે ત્યાગ કરવાનો છે, તે મુખ્યત્વે ઉપાદાનની શુદ્ધિ અર્થે છે. ઉપાદાનની શુદ્ધિ એટલે વૃત્તિ પર લાગેલા કુસંસ્કારોની શુદ્ધિ. આ શુદ્ધિ થયા પછી જ જીવનમાં ઉચ્ચ ગુણોની ખિલાવટ થાય કે જે વાત 'લોકસાર' અને 'ધૂત' નામના અધ્યયનમાં વિસ્તૃત રૂપે વર્ણવાઈ ગઈ છે. હવે સૂત્રકાર આઠમા અધ્યયનમાં શેષ રહેલા જીજ્ઞાસુ ત્યાગો કરવાનું સુંદર સૂચન કરે છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશક

કુસંગ પરિચાગ

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સંગદોષના ત્યાગની વિચારણા છે. સંગતિની અસર જીવન પર બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેમાંય બાળમાનસ પર તો વધુ રીતે. એમ માનસ-શાસ્ત્રવેત્તાઓ વહે છે. સાધક પણ જ્યારે સાધનામાર્ગ તરફ વળે છે ત્યારે પ્રથમ તો તે દિવસ એટલે કે ફરીથી જન્મેલો અને સાધનાના ક્ષેત્રનો તદ્દન બિનઅનુભવી હોવાથી બાળ ગણાય છે. એટલે એને અહીં જે અવલંબનની આવશ્યકતા છે, એ પૂરી પાડે છે.

જેના સંગથી સત્ય તરફ રુચિ ઢળે તે સત્સંગ. એ લોહચુંબક છે. જિજ્ઞાસાવૃત્તિ એ લોખંડ છે. પ્રત્યેક સાધકમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ મુખ્યત્વે હોવાથી સત્સંગ તરફ તે હંમેશાં આકર્ષાતો રહે છે. સત્સંગ એ તેના સાધના-માર્ગનું નંદનવન છે. એના શરણમાં જઈને એ સંશય, ગ્લાનિ અને થાક ઉતારી નાખવા મથે છે. આવા પ્રસંગે તેનું હૃદય પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી એટલું તો તરબોળ હોય છે કે તે સત્સંગનું કલ્પવૃક્ષ છે કે ઉપરથી દેખાતા દંભી સત્સંગરૂપ કુસંગનું કિંપાક વૃક્ષ છે તે જોવાની તપાસવાની તેને અન્વેષક બુદ્ધિ હોવા છતાં તે તેનો ઉપયોગ કરવા રોકાતો નથી. આવા પ્રસંગે બીજા દંભી સંગની જાળમાં ન ફસાઈ જાય અને સાધનામાં દત્તચિત્ત (લીન) રહી પરિપક્વ બનતો જાય, તે સારુ અહીં સંગદોષથી બચવાના કેટલાક નિયમો આપ્યા છે, કે જે વિશાળ દૃષ્ટિથી અવ-

લોકવા યોગ્ય અને વિવેકબુદ્ધિથી આચરવા યોગ્ય છે.

ગુરુદેવ બોલ્યા :

(૧) મોક્ષાર્થી જંબૂ ! હું પ્રત્યેક સદાચારી સાધકને ઉદ્દેશીને કહું છું કે દેખાવમાં સુંદર (જૈનધર્મના શ્રમણ) છતાં ચારિત્ર પાળવામાં શિથિલ ભિક્ષુને કે બીજા પંથના ચારિત્રહીન સાધકોને અતિશય આદરપૂર્વક અશન (ખાવાનું), પાન (પીવાનું), ખાદ્ય (મેવો વગેરે), સ્વાદ્ય (મુખવાસ વગેરે), વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ કે પાદપુચ્છન (રંજોહરણ) આપવાં નહિ, આપવા માટે નિમંત્રણ કરવું નહિ કે તેમની સેવા પણ કરવી નહિ.

(નોંધ : પ્રથમ તકે તો પાઠકને આ સૂત્રમાં સંકુચિતતાનું દર્શન થશે. જૈનદર્શન બે વિશ્વદર્શનની યોગ્યતા ધરાવતું હોય તો એ દર્શન માટે આટલી સંકુચિતતા પણ અક્ષમ્ય ગણાય, એમ પણ કદાચ જણાશે. પરંતુ આ સૂત્રને અંગે આટલું યાદ રાખવાનું છે : (૧) ઉપરની બીના મુનિ સાધકને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલી છે. ગૃહસ્થ સાધક અને મુનિ સાધકમાં જેટલો ત્યાગનો તફાવત છે, એટલો જ નિયમોનો તફાવત છે અને હોવો ઘટે.

ગૃહસ્થ સાધક અદ્યસંયમી અથવા અદ્યપત્યાગી ગણાય છે, અને મુનિ સાધક પૂર્ણત્યાગી ગણાય છે; કારણ કે એમણે સર્વ પદાર્થો પરથી પોતાનો માલિકી હક ઉઠાવી લઈ ભિક્ષુજીવન સ્વીકાર્યું છે. એટલે જ મુનિ સાધક ભિક્ષા માગીને સાધનાની દૃષ્ટિએ જરૂરિયાત પૂરતું લઈ શકે છે. (૨) જ્યાં પોતાને માટે જરૂરિયાત પૂરતું

જ લઈ શકાય ત્યાં બીજાને આપવાનું વિધાન ન હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. મુનિ સાધક ભિક્ષુ જ ગણાય છે. એક ભિક્ષુ બીજા પાસેથી લઈ બીજાને આપવા માટે દાતા બનતો જાય તો તેમાં એનું દાતાપણું કે ઉદારપણું નથી, પણ વૃત્તિની શિથિલતા છે. અને તેની પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાએ એ નીચેનું સ્થાન છે. દાનીથી સંયમીની અને સંયમીથી ત્યાગીની એમ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ છે. એક ત્યાગી આદર્શ ત્યાગ પાળતો હોય, આત્મભાનમાં મસ્ત હોય, તો તે જગત પર ઘણો જ ઉપકાર કરે છે. એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે.

એટલે પ્રથમ તો એ જ દષ્ટિએ આ વૃત્તિ તજવા-યોગ્ય છે. છતાં એક ભિક્ષુ સાધક બીજા ભિક્ષુ સાધકને અન્ન, પાન કે વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોની ખૂબ જરૂર હોય અને તોયે તેને ન આપે તો આખી ભિક્ષુસંસ્થા વ્યવસ્થિત અને પ્રેમમય જીવન ન ગાળી શકે. એ હેતુએ સૂત્રકાર અહીં સ્પષ્ટ કરે છે કે ભિક્ષુ કારણસર બીજા ભિક્ષુને અન્નવસ્ત્રાદિ આપી શકે છે, અને શારીરિક બીમારી કે એવા ખાસ કારણસર સેવા પણ કરી શકે છે. પરંતુ ‘આદરપૂર્વક નહિ’ એ પદ આપીને એમ પણ કહે છે કે આ બધું ઉપયોગિતા પૂરતું જ હોય, કારણ વગર નહિ. ઘણીવાર કેટલાક મુનિ સાધકોને એવી ટેવ હોય છે કે તે બીજા મુનિ સાધક પાસે અન્નવસ્ત્રાદિ સામગ્રી હોય તોયે પરાણે આપવા માંડે, આમાં સામાનો આદર-ભાવ મેળવવાની કે પોતે ઉદાર અને સેવાભાવી છે એવું

ખીબંને દેખાડવાની વૃત્તિ દેખાય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે તે વૃત્તિ મુનિસાધક માટે જરાયે ઇષ્ટ નથી, તેમાં ઊંડે ઊંડે પણ દૂષિતતા છે.

સામાન્ય રીતે સમનોજ્ઞ શબ્દમાંથી સદાચારી અને અસમનોજ્ઞ શબ્દમાંથી અસદાચારીનો અર્થ નીકળી શકે. વૃત્તિકારે સંલોગી અને અસંલોગી એવો પણ અર્થ માન્ય રાખ્યો છે. પણ સમનોજ્ઞ શબ્દ અહીં ભિક્ષુશ્રમણના આશયે નથી વપરાયો, વેશશ્રમણના આશયે વપરાયો છે. સારાંશ કે સંયમ કે ત્યાગમાં પૂરું લક્ષ્ય ન હોય તેવા કોઈ મુનિને પણ ભિક્ષુ કશી સામગ્રી ન આપે; કારણ કે (૧) એને આપવાથી આપેલા પદાર્થો એની પાસે અધિક થવાને કારણે દુરુપયોગ થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે; (૨) પદાર્થોની લેવડદેવડ પરિચય વધારનારું સાધન છે. એનો પરિચય વધારવો હાનિકર છે. તેની સાથે પરિચય ન રાખવાનું એટલા માટે સૂચવે છે કે એ સંગદોષની પોતાના જીવન પર પણ અસર થાય છે. અને ધારો કે કદાચ ન થાય તોયે ખીબં અનિષ્ટો ઓછાં નથી. (૧) હલકા માનસવાળા સાથે પરિચય કે વ્યવહાર રાખવાથી સમાજ-માનસ પર પોતા માટે ખોટી છાપ પડે છે. (૨) પોતાને અનુસરતો વર્ગ એને પણ સદાચારી ધારી અનુસરવા લાગે છે, અને પરિણામે ઠગાય છે.

આ અનિષ્ટ સમાજ ને આદર્શ ગણાતી વ્યક્તિ માટે ઓછું ભયંકર ન ગણાય. એટલે એ રીતે બાણી જોઈને કોઈ પણ ગૃહસ્થને કે ભિક્ષુને પોતાનાં વસ્ત્ર, પાત્ર

કે તેવી સામગ્રી ન આપે. પ્રસંગ પડે તો માત્ર ભિક્ષુને આપી શકે, અને તે પણ માત્ર એની જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ આપે; પરિચય વધારવાની દૃષ્ટિએ ન આપે; કુસંગનો પરિચય સર્વથા ત્યાજ્ય છે. એટલો આ આખા સૂત્રનો સાર છે.)

(૨) અથવા (કદાચિત) તેવા અસંયમી સાધુઓ (પોતે માગે નહિ પણ ઊલટા આપવા પ્રયત્ન કરતાં) એમ કહે છે કે અહો મુનિઓ ! તમે આ વાત નિશ્ચય-પૂર્વક ધારી રાખજો કે ‘અમારે ત્યાંથી ખાનપાનાદિ બધી વસ્તુઓ તમને હંમેશા મળી શકશે, માટે તમોને બીજેથી મળ્યું હોય કે ન મળ્યું હોય, તમે ભોજન કર્યું હોય તોપણ તમે અમારે સ્થાને અવશ્ય પધારજો. અમારું સ્થાન આપને જવાના માર્ગમાં જ છે. અને ન હોય તોયે શું ? જરા ફેરો ખાઈને પણ પધારજો. આ પ્રમાણે લલચાવીને એ ચારિત્રહીન સાધુઓ રસ્તેથી આવતાં કે જતાં કંઈ આપે, આપવાનું નિમંત્રણ કરે અથવા કંઈ સેવા ચાકરી કરે, તો પણ એ ન સ્વીકારતાં એમના સંસર્ગથી સદાચારી ભિક્ષુ હંમેશાં અલગ રહે.

(નોંધ : અસંયમી છતાં ભિક્ષુસંસ્થામાં લગેલા સાધકોને મુનિસાધક વસ્ત્રાદિ સામગ્રી પરાણે ન આપે, એટલું કહેવાથી સૂત્રકારનો પૂર્ણ આશય સ્પષ્ટ થયો ન હોવાથી સૂત્રકાર બીજું સૂત્ર કહી અહીં પોતાનો સંપૂર્ણ આશય વ્યક્ત કરી દે છે. તેઓ એમ કહેવા માગે છે કે વિભિન્ન ધર્મવાળા એટલે ‘વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ કે એવા કોઈ

પણ બીજા સાંપ્રદાયિક ધર્મવાળા કે બીજા ગચ્છવાળા? એવો અર્થ કરી એમનાથી અતડા રહેવું એવો આ પરથી રખે કોઈ આશય લઈ લે! અહીં વિભિન્ન ધર્મવાળા કહેવાનો સૂત્રકારનો આશય વિભિન્ન વૃત્તિવાળાના અર્થમાં છે. એક ત્યાગના વલણવાળો હોય, બીજો ત્યાગીનો વેશ હોવા છતાં ભોગના વલણવાળો હોય, તે તે ભિન્ન ધર્મવાળો ગણાય. આવો સંસર્ગ ભયંકર નીવડે. એથી એવા સાધકોના પરિચયમાં ન આવવું. અને એમ કહી વસ્ત્ર, પાત્ર કે સેવા એ બધાં અંગો પરિચય વધારવાનાં નિમિત્તરૂપ હોવાથી વસ્ત્ર, પાત્ર કે સેવા આપવી નહિ, એટલું જ નહિ. બલકે તેમની પાસેથી લેવી પણ નહિ, એમ સમજાવે છે. છતાં આ વાતને કોઈ એકાંતરૂપે પકડી લઈ તેમની સાથે અવિવેકભયુર્ વર્તન રખે કરતા થાય! તે માટે ત્રીજા સૂત્રમાં આ વાતનું રહસ્ય સ્પષ્ટ કરે છે. સારાંશ કે સૂત્રકારનો આશય કોઈ પણ (પછી તે પોતાના મંડળનો હો કે અન્ય મંડળનો હો) પતિત સાથેય દ્વેષવૃત્તિ વધારવાનું કે તેની નિંદા કરવાનું કહેવાનો નથી; માત્ર એવા સંગદોષથી બચવાનું કહેવાનો છે; કારણ કે જ્યાં સુધી સાધક સત્યમાં સંપૂર્ણ સ્થિરતા ન પામ્યો હોય, ત્યાં સુધી સંગદોષ તથા સંયોગોની અસરથી એના પૂર્વ અધ્યાત્મો જોર કરી એને માર્ગ ચુકાવી દે એવા ભયનો સંભવ રહે છે. એ ભયથી બચવા પૂરતી આ વાત છે. બાકી તે પોતાની દૃષ્ટિએ પતિત દેખાતી વ્યક્તિ પણ ઘણીવાર પાવનતાની ભૂતિ હોય છે. એટલે એવી ભાંજ-

ગડમાં પડી પોતાના આત્માને નિંદા પ્રવૃત્તિમાં પાડી નાખવાની કોઈ પણ સાધક પ્રવૃત્તિ ન જ કરે, અને પ્રત્યેક ક્રિયામાં વિવેકબુદ્ધિને મોખરે રાખે.

(૩) અહો જંબૂ ! કેટલાએક સાધકો બિચારા એવી ભૂમિકા પર હોય છે કે જેમને શું ગ્રાહ્ય છે કે શું આચરણીય છે એનું જ હજુ સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું હોતું નથી. એવા સાધકોને અધર્મીઓ (વિભિન્ન વૃત્તિવાળા)ના અંધ અનુકરણમાં ભળી જતાં વાર લાગતી નથી. તેઓ ફલાણુને મારો એમ કહીને બીજા દ્વારા જીવોને હણાવે છે. અથવા પ્રાણીહિંસા કરનારને (દૂષી રીતે કે પ્રગટ રીતે) અનુમોદન આપે છે, નહિ દીધેલું લે છે, અને આવા પ્રકારની અજ્ઞાન તથા ભ્રમજનક યુક્તિઓ બોલ્યા કરે છે.

તેઓમાંના કોઈ કહે છે કે, “લોક છે,” કોઈ કહે છે કે “લોક જ નથી,” કોઈ કહે છે કે “લોક સ્થિર છે,” કોઈ કહે છે કે “નહિ, આખો સંસાર અનાદિ છે,” કોઈ કહે છે કે “આ લોકનો અંત છે,” જ્યારે કોઈ કહે છે કે “આ સંસારનો છેડો નથી.” (એટલે કે અનંત છે), કોઈ કહે છે કે “(પાપકર્મ પરત્વે) એ ઠીક કર્યું,” બીજા કહે છે કે “એ ખોટું કર્યું,” કોઈ કહે છે કે “એ કલ્યાણ છે,” બીજા તે જ કાર્યને કહે છે કે “અકલ્યાણ છે,” એક કહે છે કે “આ સાધુ છે,” કેટલાક કહે છે કે “આ અસાધુ છે” કેટલાક કહે છે કે “સિદ્ધ છે” કેટલાક કહે છે કે “સિદ્ધ જ નથી,” કેટલાક કહે છે “નરક ગતિ છે,” કેટલાક કહે છે કે “નરક

ગતિ જ નથી.”

(નોંધ : આ સૂત્રમાં સૂત્રકારનો આશય અતિ સ્પષ્ટ થઈ કહે છે. સંગદોષ અપાકટ સાધકને અસર ઉપજાવી શકે છે, માટે તેમને સારુ એ ત્યાજ્ય છે. આ વાતમાં સંશયને સ્થાન નથી. અને તેનું પરિણામ શું આવે છે તે પણ એમાં વર્ણવ્યું છે એટલે તે બીના માનસશાસ્ત્રને વધુ સુસંગત છે એમ પણ સહેજે જણાઈ રહે છે.

સાધના માર્ગમાં હિંસા, પારગ્રહ અને કૃતર્ક એ ત્રણે મહાન દૂષણો છે. તે દૂષણો આવા સંગથી અપાકટ સાધકમાં પેસી જાય છે, તે સંગ ક્ષમ્ય નથી. આ સૂત્રના ઉત્તરાર્ધમાં આ ત્રણે દૂષણો શાથી જન્મે છે તેની વિગત છે.

આ વિગતમાં ચાર્વાકમતથી માંડીને ઠેક અન્ય દર્શનો, મતો અને પંથોની માન્યતાઓનો સુધ્ધાં સમાવેશ છે; જેમ કે (૧) સ્થાવર અને જંગમ ચર અને અચર એ બન્ને પદાર્થમય, આ જગત છે. આ પૃથ્વીમાં નવ ખંડ અને સાત સમુદ્રો છે, પરલોક છે, પાપપુણ્ય છે, પાંચ મહાભૂત છે — અને બંધમોક્ષ છે, આ જાતની માન્યતા વેદાંતના એક પક્ષ દ્વૈતમતની છે. (૨) લોક છે જ નહિ, દેખાય છે તે માયાબળ છે, પરલોક જ નથી તો પાપપુણ્ય હોય શાનાં ? આ શરીર ભૌતિક જ છે. એવી માન્યતા ચાર્વાકમતની છે. (૩) આ આખો લોક સદા નિત્ય જ છે, માત્ર તેનો અવિભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે, તે કદી નાશ પામતો જ નથી, એવી માન્યતા સાંખ્યમતની છે; કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે અસતોડનુત્પાદાત

સતશ્વાવિનાશાત” જે અસત્ છે તે ઉત્પન્ન થતું નથી અને સત્ છે એ નષ્ટ થતું નથી (૪) લોક ચલાયમાન જ છે, ક્ષણિક છે, એવી માન્યતા ખૌદ્ધ મતની છે. (૫) આ આખું જગત આદિ છે અને પ્રહ્લાદૃત છે એ માન્યતા પણ વેદાંત મતની છે. જ્યારે (૬) જગતના ઈશ્વર પોતે કર્તારૂપ નથી, માત્ર પ્રેરકરૂપે રહે છે, એ માન્યતા નૈયાયિક વૈશેષિક મતની છે. આ સૂત્રના ઉત્તરાર્ધમાં સૂત્રકારે આપેલી બધી યુક્તિઓનો અને ઉપરની માન્યતાઓના સાંખ્ય, ખૌદ્ધ, વૈશેષિક, નૈયાયિક, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એ છયે દર્શનોનો પણ આ સૂક્ષ્મ નિર્દેશમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ રીતે આ બધા મત, પંથ કે દર્શનોએ અમુક અપેક્ષાએ જ પોતાની માન્યતા જગત સામે મૂકી હોય છે. તે બધા સત્યના જ અંશો છે. પરંતુ જ્યારે સાધકદષ્ટિના અપેક્ષિત સત્ય પર તે તે મત, પંથ કે દર્શનના અનુયાયીઓ પૂર્ણતાનો આરોપ કરે છે ત્યારે તેમાં રહેલું સત્ય પણ દૂષિત થાય છે, એટલું જ નહિ બલકે તે જ સત્ય છે બીજું નહિ એવો એકાંત આગ્રહ પકડે છે.

સત્ય કદી કેવળ બુદ્ધિ કે કેવળ હૃદયથી સમજાવી શકાય નહિ, તેમ જ બહારથી લાદી શકાય પણ નહિ. સત્યનો આધાર વ્યક્તિના વિકાસ પર છે. જેનો જેટલો વિકાસ તેટલું તેટલું તે ગમે ત્યાંથી અને ગમે ત્યારે લઈ શકે. આટલો જેને વિશ્વાસ હોય તે જ સત્યાથી અને સત્યપ્રેમી ગણાય. આવો સાધક કદી પોતાની

માન્યતાને વિતંડાવાદ કે આગ્રહથી કોઈના પર લાદવા પ્રયત્ન ન જ કરે. તે સમજે કે હું જે દર્શનને માનું છું, તે દર્શનના સ્થાપક સર્વજ્ઞપુરુષ હોય, અથવા હું માનું છું તે મત પૂર્ણ સત્ય પર સ્થાપિત થયો હોય, તોયે હું તો એ મહાસાગરમાંથી મારી યોગ્યતા ઘડા જેટલી હોય તો તેટલું જ લઈ શકું અને ઘડા જેટલું પાત્ર આખા મહાસાગરનું વર્ણન કરવા જેસે કે આખા જગતને તેમાંથી પાણી પીરસવા જેસે, તો એ ધૃષ્ટતા જ ગણાય. એ તો માત્ર એટલું જ કહી શકે કે “હું તરસ્યો હતો, ત્યારે ફાળા દર્શન કે મતમાંથી તૃષા માટે તેટલું હું પામી શક્યો છું. અને મારે માટે તો એ એક મહા-સાગર છે એમ મને લાગ્યું છે. અને તેનાં આ કારણો છે.” આટલું પણ નિરાગ્રહ, નિઃસ્વાર્થ અને સરળ બુદ્ધિથી કહે. એમાં જ સ્વ અને પર ઉભયનું શ્રેય અને શાસન કે દર્શનની પ્રભાવના છે. એથી વિશેષ કહેવું કે વિતંડા-વાદમાં ખેંચાઈ જવું એમાં સ્વ કે પર કોઈનુંય હિત નથી.

જૈનદર્શનનો સ્યાદ્વાદ વિશ્વ પરના બધા મત, પંથ, સંપ્રદાય કે ધર્મોના આ રીતે સમન્વય સાધી આપે છે. તે એમ શીખવે છે કે જગતનાં બધાં દર્શનો અમુક અમુક અપેક્ષાએ સત્યના જ અંશો છે—કોઈ વિકસિત અને કોઈ અવિકસિત. પરંતુ અમુક અંશ જ્યારે ખીળા અંશોમાં ભળી ન શકે, એકબીજાને તિરસ્કાર કરે ત્યારે એ વિકૃત થાય છે, અને સત્ય મટી સત્યાભાસ બને છે. જ્યારે આ સ્થિતિ થાય ત્યારે તે મત અને તેના અનુ-

ચાચીઓ માટે તે નાવ મટી પથ્થરરૂપ બને છે; આ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં પોતે ડૂબે છે અને તેને પકડનારને પણ ડુબાડે છે. પણ જે મત, પંથ કે દર્શન ખીન્ન સત્યોને પચાવવાનો અવકાશ રાખે છે, તે ઉદાર અને સંગઠિત બની પૂર્ણ સત્યના માર્ગે ગતિ કરે છે અને પોતાના અનુયાયીઓને પણ વિકાસનો માર્ગ શોધી આપે છે.

જ્યારે મનુષ્યને પોતાની માન્યતાનો ભ્રમ થાય છે ત્યારે તે ઉપરના લક્ષ્ય કે ધ્યેયને ભૂલી જઈ શું કરે? તેનું રેખાચિત્ર સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રમાં દોરે છે. અહીં એ સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ કે પોતાની માન્યતાને વળગી રહેવાનો મોહ જાગે એ અકસ્માત નથી પણ ભૂમિકા છે. સામાન્ય રીતે જગત—માનવસૃષ્ટિ તરફ નિહાળતાં આ એક માનવ પ્રકૃતિનું લક્ષણ હોય તેવું પણ દેખાય છે. આવું હોવું એ અસ્વાભાવિક નથી. પોતાની માન્યતા પોતાને ગમે ત્યારે જ તેને પચાવી શકાય, એ એક સાર્વાત્રિક નિયમ છે.

પણ માનવ પોતાની માન્યતાને પોતાની રુચિરૂપ માનીને જ નથી બેસી રહેતો, તેને એક નવીન કિરણ જ નથી માની શકતો. પણ એ જ પોતાની માન્યતાને પૂર્ણ માની એમાં જ પોતે મૂંઝાઈ રહે છે. અને એ રીતે આખા જગતનેય મૂંઝવવા મથે છે. અહીં જ ભૂલનું મૂળ છે. શાણા અને બુદ્ધિમાન ગણાતા સાધકોની બુદ્ધિનાં ખારણાં બંધ થવાનું મૂળ કારણ પણ અહીં છે.

આવો સાધક વિશ્વની વિશાળ વિદ્યાશાળામાં રચનાત્મક શિક્ષણ આપતી વિવિધ વસ્તુઓમાંથી કંઈયે નવું પામી શકતો નથી, તેને મન કંઈ નવું લાગે તોયે તે માત્ર જૂનાને સિદ્ધ કરવાના પ્રમાણરૂપે તેને સંઘરે છે, અને આથી તો તે ઊલટો વધુ વિકૃત અને ભ્રમમય બને છે.

સારાંશ કે કોઈ પણ મત, પંથ, સંપ્રદાય કે ધર્મની માન્યતા જેટલે અંશે તે તે મત, પંથ, સંપ્રદાય કે ધર્મના સાધકને ગમે, તેટલે અંશે તે તેમાંનું સત્ય ઝીલે; અને તે એક જ કિરણથી સંતોષ ન પકડતાં સત્યના સાગર સમા અંતઃકરણના અનંત સુરોમાંથી તેને અનુકૂળ મળતાં બીજાં, જે જે આંદોલનો મળે તેમને અવકાશ આપી પોતાના સારંગમની સુંદર સંવાદના સાધે, અને આત્માનાં એ દિવ્ય સંગીતમાં મગ્ન બને, એમાં જ એનું હિત છે.)

(૪) પણ પ્રિય જાનૂ ! તેઓ માત્ર કુચક્ષિત્તી ધર્મને સિદ્ધ કરવા મથે છે, એટલું જ નહિ બલકે એક બાજુ કદાચહૂર્વક પોતાનો માનેલો ધર્મ જ સાચો અને મુક્તિદાતા છે એમ બીજાઓને ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને બીજી બાજુ બીજા ધર્મની નિંદા કરતા કરે છે. (તેઓ પોતે ડૂબે છે અને અન્યને ડુબાડે છે.) આવા એકાંતવાદી અને કદાચહીઓનો પ્રસંગ પડે તો તટસ્થ સાધકે તેમને એ જ પ્રત્યુત્તર આપવો કે તમારું બોલવું

અકસ્માત (હેતુ અને વિવેકથી રહિત) છે, કારણ કે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને જગદત્યાણના ઇચ્છુક ભગવાને એમ કહ્યું છે કે, જેઓ પોતાનું જ સત્ય છે એમ માને છે કે વદે છે તેઓ એકાંતવાદી છે અને સત્યથી પોતે જ વેગળા રહે છે. (આ રીતે કહી સમર્થ અને બુદ્ધિમાન સાધકોએ એવા કદાચહી સાધકોને પ્રસંગ પર્યે સમન્ન-વવા પ્રયત્ન કરવો, પણ જો તેથી કંઈ પણ હેતુ ન સરતો હોય તો) તેમણે તેવા પ્રસંગે મૌન સેવવું.

(નોંધ : આ સૂત્રમાં અનેકાંતવાદનાં કિરણો વધુ પ્રકાશિત રૂપે નજરે પડે છે. અહીં જ જૈનદર્શન શું છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સૂત્રકાર કહે છે કે માન્યતાના ભ્રમમાં આગ્રહબુદ્ધિને વધુ અવકાશ છે અને આગ્રહ કદાચહનું સ્વરૂપ પકડે છે. કદાચહ એટલે પોતાના મતને પકડી રાખવાની જટિલ અને જડ વૃત્તિ. આ વૃત્તિને મહાપુરુષોએ જળોનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ વૃત્તિ અનિષ્ટ કરાવે છે તે કોનાથી અજ્ઞાણ છે ? ધર્મને ઓઠે થયેલા અનર્થોના તથા વરાળ વૃત્તિ માટે થયેલી હિંસાઓનો ઇતિહાસ આ વાતના પુષ્ટ પ્રમાણરૂપ છે.

દુનિયામાં પ્રવર્તતા મતો, પંથો, સંપ્રદાયો કે ધર્મોનો પ્રારંભ તપાસીએ તો તેઓ કોઈ એક કાળ અને સંયોગો પરથી જન્મ્યા હોય છે. તે વખતનો ઇતિહાસ તપાસતાં એમ થવું વાસ્તવિક હોય છે એવું જણાયા વિના રહેતું નથી. પરંતુ એ જ માન્યતાને જ્યારે ત્રિકાલાબાધિત

અને પૂર્ણ સત્યરૂપ માનીને તેને અનુસરનારાઓ અન્ય કાળ અને અન્ય સંયોગોમાં પણ તે જ રૂપે તેને રાખી મૂકવાનો આગ્રહ સેવે, અને એ આગ્રહને વળગી રહેવા માટે બીજી વાડો રચે, અને ઉપરના સૂત્રમાં તો સૂત્રકાર કહે છે કે તે વાડોને બીજાઓ પર પરાણે લાદવાનો પ્રયત્ન થાય, ત્યારે તે માન્યતા એકાંત અને અનર્થકારી બને એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. પણ સત્યાર્થી સાધક આ પ્રવાહમાં ખેંચાઈ પોતાનું પતન ન નોતરે એ ખાતર સૂત્રકાર અહીં સ્પષ્ટ ભાષે છે કે આવી ભાંજગડમાં સત્યાર્થી સાધક ન પડે, બીજાને પડવામાં સાથ ન દે, અને બની શકે તો તેવા માર્ગે જતા સાધકોને તે પ્રેમપૂર્વક પોતાનો અનુભવ કહી સન્માર્ગે વાળવાનો પ્રયત્ન કરે.

સત્ય કેવળ બુદ્ધિની ચુક્તિઓ કે હૃદયના આવેશથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; બુદ્ધિ અને હૃદય બન્નેની શુદ્ધિ અને સમન્વય દ્વારા પામી શકાય છે. સત્યાર્થીને આ આગ્રહ શાનો? અને હોય તોયે પોતા પૂરતો જ હોય. એ સત્યને જીવનમાં ઉતારવાના પ્રયોગનો હોય, માન્યતાનો નહિ. કદાચહીને તો માન્યતાનો જ આગ્રહ હોય છે, સત્યનો નથી હોતો, કારણ કે સત્યનાં કિરણો ત્યાં પહોંચી શકતાં નથી. સત્યાર્થી અને કદાચહીનું આ તારતમ્ય વિચારવા યોગ્ય છે.

આ સૂત્રમાં બીજી વાત એ પણ કહી છે કે પોતે સ્વીકારેલી માન્યતા કે આચરેલો ધર્મ ગમે તેટલો ઉન્નત

હોય તોયે તેનો કદાચહ કે ગર્વ ન હોવો ઘટે, અને અન્યનો આચરેલો પોતાની અપેક્ષાએ ઊતરતો હોય તોય એની નિન્દાય ન હોવી ઘટે. એમ કરવામાં એકાંત અનિષ્ટ છે. છતાં કોઈ એમ કરતું હોય તો સત્યાથી^૧ એના ઉપર ક્રોધ કે રોષ ન કરે; માત્ર એને પ્રેમપૂર્વક સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે, અથવા એવું અશક્ય હોય તો મૌન રાખે. એટલું જ સત્યાથી^૧ને માટે હિતાવહ છે.)

(૬) સત્યાથી^૧ જ'ખૂ ! જે સાધક આટલો વિવેક સમજે તેને ગામમાંય સત્યની આરાધના સુલભ છે અને જંગલમાંયે સુલભ છે. અને જેનામાં આટલો વિવેક નથી તે ગામમાં રહે તોય ધર્મની આરાધના કરી શકતો નથી ને જંગલમાં જાય તોય ધર્મની આરાધના કરી શકતો નથી. એવું જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે પૂર્ણ સમભાવે જીવી જનાર શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાને અનુભવ પછી ભાખ્યું છે.

(૭) પ્રિય જ'ખૂ ! આથી જ શ્રી ભગવાને ઉપાદાનની શુદ્ધિને મહત્ત્વ આખ્યું છે, અને તે શુદ્ધિ સારુ મુખ્યત્વે સાધકના ત્રણ સાથીઓ ત્રણ યામો (વ્રત) બતાવ્યાં છે. આર્ય પુરુષો આ તત્ત્વોનું રહસ્ય પામીને હંમેશાં સાવધાન રહે છે.

(નોંધ : પ્રથમના સૂત્રમાં ત્યાગીના ધર્મનું અને સંગતિદોષથી બચતા રહેવાનું માર્ગદર્શન કરાવ્યું, એટલે સાધકને બાહ્ય નિમિત્તોના લેપથી નિર્લેપ થવાનું સૂચવ્યું. પણ તેમાંય વિવેકબુદ્ધિ તો હોવી જ જોઈએ એમ સમ-

જાવીને આ સૂત્રકારે ઉપાદાનની શુદ્ધિનાં મુખ્ય સાધનો વર્ણવ્યાં છે.

ત્રણ ચામો ત્રણ વ્રતોના અર્થમાં છે. વૃત્તિકારે તો વય અને વ્રત બન્ને અર્થો લીધા છે. ટિકાકારને પણ લગભગ એ જ અભિમત છે. તોયે અહીં તેમને વ્રતનો અર્થ વધુ પ્રસ્તુત લાગ્યો છે. જોકે એ શંકા થવી શક્ય છે કે વ્રતો તો પાંચ જ હોય, કારણ કે ભગવાન મહાવીરના સમયની આ વાત છે. એમની તીર્થસ્થાપનામાં પાંચ વ્રતોને સ્થાન મળ્યું છે, પણ એ શંકાનું સમાધાન મળી રહે છે. અહીં દર્શાવેલાં ત્રણ વ્રતોમાં અહિંસા સત્ય અને નિર્મમત્વનો સમાવેશ છે.

પરમસત્ય એ દ્યેયરૂપ છે, અને અહિંસા તથા નિર્મમત્વ એ બે એનાં સાધનો છે. નિર્મમત્વનો સંબંધ પ્રાયઃ વૃત્તિ સાથે છે. જેટલે અંશે વૃત્તિમાં નિર્મમત્વની ભાવના દૃઢ થાય તેટલે અંશે ક્રિયામાં અહિંસા ઊતરે અને સત્યના અંશે વિકસે.

જે સાધક વૃત્તિમાં નિર્મમત્વ લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તે જનનેન્દ્રિયનો અને બીજી ઇન્દ્રિયોનો પણ સંયમી તો હોય જ, સૌથી પ્રથમ સ્ત્રીમોહનો ત્યાગ, અને પછી પદાર્થની સંગ્રહબુદ્ધિનો ત્યાગ એ બન્ને નિર્મમત્વમાં પ્રવેશવાની પ્રથમ ભૂમિકાઓ છે. એટલે આ રીતે એ ત્રણ વ્રતોમાં પાંચ વ્રતોનો એક ચા બીજી રીતે સમાવેશ જ થઈ જાય છે.

એક પાસેથી લઈ તેમાંથી બીજાને આપવું એ આદર્શ દાન નથી. પોતાની જરૂરિયાત ઘટાડી તેમાંથી બીજાને આપવું એ આદર્શ દાન છે, સંગઠોષની અસર જીવન પર કારમી રીતે પરિણમે છે. જેઓ પોતાનું જ પૂર્ણ સત્ય છે એમ માને છે કે વઢે છે, તેઓ એકાંતવાદી છે. કદાચહનો કુહાડો વિકાસવૃક્ષના મૂળને જ કાપી નાખે છે. વિવેક વિના ધર્મ ટકી શકતો નથી. ક્રિયા તો સર્વાત્ર છે, પણ ધર્મ અને અધર્મના ભેદને સમજો. પાપ અને અધર્મ બન્ને ભિન્ન વસ્તુ છે. અધર્મનો સંબંધ વૃત્તિ અને ક્રિયા બન્ને સાથે છે. પાપનો ક્રિયા સાથે હોય, પણ વૃત્તિ સાથે હોય અને ન પણ હોય. અધર્મમાં આત્માનું નિશ્ચિત પતન છે, પાપમાં હોય અને ન પણ હોય.

એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

*

દ્વિતીય ઉદ્દેશક

પ્રલોભન જય

પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કુસંગ ત્યાગની બીના વર્ણવી. આ ઉદ્દેશકમાં સાધના માર્ગમાં વારંવાર ઉપસ્થિત થતાં છતાં સામાન્ય દેખાતાં પ્રલોભનો કે જે વસતિસંગથી દૂર રહેતા સાધકને પણ પોતાની જાળમાં પકડી પાડે છે. એમનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

પ્રલોભનો સુવર્ણની સાંકળ સમાં છે. એમનામાં એક એવું આકર્ષણ છે કે એમના બંધનમાં કોઈ ન નાખે છતાંયે મનુષ્ય હોંશેહોંશે સ્વેચ્છાપૂર્વક બંધાય છે અને બંધાયા પછી ઊલટો પોતાને પુણ્યશાળી મનાવે છે. લોકમાં આ એક અતિ આશ્ચર્યજનક વસ્તુ છે.

સંયમના ઠડક નિયમોથી કંટાળેલા મુમુક્ષુ સાધકો પણ કેટલીકવાર આ બેડીમાં સપડાઈ જાય છે; અને પછી એમની તે સમયની માનસિક નબળાઈનો લાભ લઈ પ્રલોભનો પોતાની અસર એમના પર દૃઢરૂપે સ્થાપિત કરે છે, અને અતિ પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત થયેલા સુસંસ્કારોની સ્મૃતિને એ નષ્ટ કરી નાખે છે. આથી સાધકનું જીવન સાંસારિક વિષયો પ્રતિ પ્રેરાય છે. એ પ્રસંગે એ વૃત્તિના પોષણ માટે ક્ષુદ્રાભિમાનના પોષણ માટે એવા સાધકો કોઈ એક માન્યતા કે સિદ્ધાંતનું ઓઢું પકડી પોતાનું ભક્તમંડળ જમાવી વાડો બાંધવાના કોડ સેવે છે. જ્યારે એવા સાધકોની પરિસ્થિતિમાં બહુ ઝડપી અને છેક જ પલટો થઈ જતો દેખાય છે, ત્યારે એ એકાએક થયેલા પલટાને જોઈ એમના હિતૈષી કે પૂર્વ પરિચિતોને દુઃખ, ખેદ કે આશ્ચર્યની લાગણી ઉદ્ભવ્યા વિના રહેતી નથી.

આવ: સાધકોનું પૂર્વજીવન વૈરાગ્યપૂર્વક પસાર થયેલું હોઈ જનતાના માનસ પર એનું પૂજ્ય સ્થાન અંકિત થઈ ગયું હોય છે. તેથી એ પોતે જ નહિ બલકે એમની રાગરક્ત જનતા પણ એમના માર્ગને અનુમોદે

છે અને અનુસરે છે. તેમ જ ભક્તિ, પ્રેમ અને સત્સંગના બહાના તળે એ સાધકની ભૌતિક લિપ્ત્સા કે મિથ્યા-ડંબર વિસ્તરે છે.

કદાચ જો તે સાધક પ્રલોભનમાં છેક જ ફસાઈ જઈ છેલ્લી કેટિએ જઈ પહોંચે અને ત્યાગના ક્યેયથી જ પર થઈ જાય તો કેટલીક વાર જનતાની ઊંઘ ઊડી જાય છે અને તે એમને છોડી દે છે પરંતુ જો એ સાધક પોતે અર્ધ-દગ્ધ સ્થિતિમાં જ રહે તો એનું ગાડું આગળ ને આગળ વધતું જાય છે. પરંતુ આ માર્ગ અંતે તો પોતાને અને ઈતરને બન્નેને હાનિકર જ નીવડે છે. તેથી જ જિન-ભગવાનોએ સાધકોના વર્ગ પાડી ઉચિત નિયમોનું કડક પાલન કરવાની કડક આજ્ઞા કરી છે. તેનું અક્ષરશઃ પાલન કરવામાં સાધનાની સિદ્ધિ થતી રહે છે.

આસપાસના ગંભીર પ્રવાહથી બચવા માટે રચાયેલા શ્રમણ સાધકના નિયમોરૂપી કિલ્લામાં એક છિદ્ર પણ હાનિકારક નીવડે છે. આથી ખાવું, પીવું કે બીજી સામાન્ય ક્રિયાઓમાં ઉપસ્થિત થતાં પ્રલોભન પર વિજય મેળવવાનું અને સાવધાનતા રાખવાનું સૂચવતા—

ગુરુદેવ બોલ્યા :

(૧) ભિક્ષુ સાધક સ્મશાનમાં અથવા સૂતા ઘરમાં, પર્વતની ગુફામાં, કેઈ વૃક્ષના મૂળમાં, કુંભારની ખાલી જગ્યામાં કે બીજા કોઈ એકાંત સ્થાનમાં ફરતો હોય,

ઊભો હોય, બેઠો હોય કે સૂતો હોય, અને એવે પ્રસંગે એને જોઈ કોઈ પૂર્વપરિચિત અથવા કોઈ અન્ય ગૃહસ્થ તેની પાસે આવીને ભક્તિપૂર્વક આમંત્રણ કરે કે હે આયુષ્યમન્ તપસ્વીજી ! હું આપને સારુ ખાન, પાન, ખાદ્યમ, સ્વાદ્યમ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, પાદપુંછન વગેરે સુંદર પદાર્થો આપને ઉદ્દેશીને, નાના જીવોના આરંભથી બનાવીને, વેચાતા લઈને, ઉધાર લાવીને, ફાળા પાસેથી ખૂંચવી લાવીને કિંવા એ પદાર્થો બીજાના હોવા છતાં તેની રજા વગર લાવીને, અને મારે પોતાને ઘેરથી લાવીને આપું છું અથવા આપને માટે જ આ ખાસ મકાન ચણાવું છું કે જીર્ણોદ્ધાર કરાવું છું : માટે આપ (કૃપા કરી) અહીં રહો અને ખાઓપીઓ.

(૨) અહો આયુષ્યમન્ સાધકો ! (આવા પ્રસંગ કદાચ તમોને પણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે) એ પોતાના જાણીતા મિત્ર અથવા અન્ય મનસ્વી ગૃહસ્થને આ પ્રમાણે કહેવું કે, હે આયુષ્યમન્ મહોદય ! હું આપનું આ વચન કબૂલ કરી શકતો નથી અને પાળી પણ શકતો નથી. માટે શા સારુ તમે મારા માટે આવી ઉપયુક્ત આરંભાદિ ક્રિયાઓ કરીને ખાન, પાન, વસ્ત્રાદિની ખટપટ કરો છો અને શા માટે મકાન ચણાવો છો ? હે આયુષ્યમન્ ગૃહસ્થ ! હું આવા કાર્યોથી દૂર રહેવા માટે તો ત્યાગી થયો છું.

ઉપસંહાર

સાંકળ સુવર્ણની હોય તોય સાંકળ છે. વિકાસના

માર્ગનું એ ગતિરોધક બાધક કારણ છે. નિર્ભયતા અને આત્મ સ્વાતંત્ર્ય એ બે સાધુતાના મુદ્રાલેખો છે. સાધક પોતાના માર્ગમાં એક બાજુ સંકટના કાંટા અને બીજી બાજુ પ્રલોભનનાં પુષ્પો હોવા છતાં ન કંટાળે, ન તે મુગ્ધ બને, સ્થિર અને સમભાવી રહે, પવિત્ર અને નિર્દોષ રીતે સાધના કર્યા કરે, અને પોતાનામાં (આત્મામાં) જ સદા મસ્ત રહે એ અભિષ્ટ છે.

એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો દ્વિતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

તૃતીય ઉદ્દેશક

દિવ્ય દષ્ટિ

ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ, વાદો, દર્શનો અને ધર્મોની આ વિશ્વ પર અસંખ્ય શ્રેણીની ભુલભુલામણી છવાયેલી છે. એમાં કયો માર્ગ સાચો? એ શોધવું શાણા સાધકોને પણ એક અતિ અતિ કપરું કાર્ય બની રહે છે. તેવે સમયે ભ. મહાવીર સાધક જીવનમાં એક મહત્તા અને ગંભીરતાભર્યા એ તત્ત્વને અતિ સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં સમજાવે છે અને દિવ્ય દષ્ટિ સમર્પી ભાવનામાં અમી પીરસી કેવી રીતે જિજ્ઞાસુ સાધકોનું સમાધાન કરી દે છે, તે સ્પષ્ટ કરવા માટે મોક્ષાથી જંબૂને ઉદ્દેશીને —

ગુરુદેવ બોલ્યા :

(૧) અહો જંબૂ! કેટલાએક સાધકો મધ્યમવયે

જાગૃત થઈને પુરુષાર્થી બન્યા છે અને તેમણે ત્યાગ-
માર્ગને પચાવ્યો છે.

(નોંધ : મધ્યમવય એટલે યૌવન અવસ્થા. સૂત્રકાર
મહાત્માએ અહીં યૌવન અવસ્થાનો નિર્દેશ કર્યો છે.
તેની પાછળ ઘણાએ હેતુઓ છે.

યૌવનવય એટલે જીવનનો મધ્યાહ્ન : જીવન નૌકાનું
હોકાયત્ર : અને ઉન્નત કે અવનત જીવન ઘડવાની મૂળ
આવી. બાળવયમાં દેહ અને ઇન્દ્રિયોની સ્પષ્ટતા હોવી
શક્ય નથી. અને વૃદ્ધાવસ્થામાંયે દેહ અને ઇન્દ્રિયો જીર્ણ
થઈ ગયેલાં હોઈ પ્રગતિ સાધવાની સંપૂર્ણ અનુકૂળતા
શક્ય નથી. પરંતુ એક યૌવન જ એવું વય છે કે ત્યારે
બુદ્ધિ, મન, અહંકાર, ચિત્ત કે બાહ્ય તથા આંતરિક મન,
જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને દેહ વગેરે જે જે જીવન વિકાસને
ઉપયોગી સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થવી ઘટે તે તે બધી સામગ્રી
યોગ્યતા મુજબ દરેકને પ્રાપ્ત થાય છે. યૌવન વયે દેહ અને
મુખ પર જે સૌંદર્ય, ઉત્સાહ, ઓજસ અને પ્રતિબિંબ
દેખાય છે, તે એની પ્રતીતિરૂપ છે.

સૂત્રકાર કહે છે કે, એ વયે જેમ એક તરફ સાધનો
અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ બીજી તરફ એ સાધનોને
ખોટે માર્ગે ખેંચનારાં નિમિત્તો પણ એટલાં જ આવી
મળે છે. જેમના પૂર્વજન્મોના પાશવ સંસ્કારોનું જોર
નરમ પડીને નવીન સંસ્કાર સામગ્રી હજી વિકસિત થઈ
હોતી નથી, કિંવા જેમને વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોતી

નથી, એવા સંપત્તિ — અથવા ખરી રીતે કહીએ તો જેમણે આ સાધન સંપત્તિ શા માટે છે, એ સંબંધી પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કર્યો હોતો નથી તેવા — માનવો સૌંદર્ય, ઉત્સાહ, ઓજસ અને આકર્ષણનો દુરુપયોગ કરવા માંડે છે. જેમ શક્તિનો વધુ સંગ્રહ યૌવનવયમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શક્તિનો વધુમાં વધુ દુરુપયોગ હાસ પણ એ જ વયમાં થાય છે.

આવે વખતે જાગૃતિ આવવી કે જાગૃતિ આવે તેવાં નિમિત્તો મળવાં એનો આધાર પૂર્વપુરુષાર્થ પર છે — જેને આપણે પૂર્વ સંસ્કારો, ઉચ્ચ પ્રારબ્ધયોગ કે મહા-પુરુષોની કૃપાને નામે ઓળખીએ છીએ.

જાગૃતિ આવવી એટલે વિવેકબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવી. બુદ્ધિ તો માનવમાત્રને હોય જ છે, પણ જ્યાં સુધી બુદ્ધિનો અંતઃકરણ સાથે સંબંધ નથી હોતો, ત્યાં સુધી તે કેવળ વિકલ્પાત્મક હોય છે. નિર્ણયાત્મક નથી હોતી. અને જ્યાં સુધી બુદ્ધિ નિર્ણયાત્મક ન હોય, ત્યાં સુધી પ્રગતિની દિશા સ્પષ્ટ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. સત્યાસત્યનો નિર્ણય તો હૃદયના વિકાસ પછી જ આવે છે, અને તેની નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિને જ વિવેક બુદ્ધિ તરીકે ઓળખાવાય છે.

વિવેકબુદ્ધિ જાગ્યા પછી જ ધ્યેયની સ્પષ્ટતા થાય અને સાચો પુરુષાર્થ સધાય. પણ સૂત્રકાર કહે છે કે, યૌવન-વયે આ દશા પ્રાપ્ત થવી લાગ્યે જ શક્ય છે. એટલે જ

“સાધકોએ” એવો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી અહીં “કેટલાક” પદના નિર્દેશનો ખીજો આશય એ છે કે ત્યાગ સૌ કોઈને સુલભ નથી અને સુલભ નથી એટલે વિકાસ નથી એમ પણ નથી. સૂત્રનો સાર એટલો છે કે ત્યાગ તરફનું વલણ એ જ પુરુષાર્થનો પ્રધાન હેતુ હોવો ઘટે. બાહ્ય દષ્ટિએ ત્યાગ ન દેખાય પુરુષાર્થી તો આદર્શનો ઊંડો અને અતિ ઉચ્ચ હોય. એ પદાર્થો કે સાધનોનો ઉપયોગ ભોગવૃત્તિને ઉશ્કેરવામાં સહાયક નીવડે એવો અને એવી રીતે ન જ કરી શકે. પણ ઊલટું ભોગવૃત્તિને શમાવે તેવો અને તેવી રીતે જ કરી શકે. એવો સાધક ઉશ્કેરાટથી જન્મતા રસાનુભવને આત્માનો સહજ રસાનુભવ ન માને, પણ વૃત્તિના શમનથી થતા અંતઃકરણના આહ્વાદને સહજ રસાનુભવ માને, અને એનો જ અર્થી બની એમાં જ રાચે. દિવ્ય દષ્ટિનો મૂળ પાયો યૌવનના સુસંકારો પર છે.

(૨) બુદ્ધિમાન સાધક જ્ઞાની જનોનાં વચન સાંભળીને તેને અવધારે.

(નોંધ : કહ્યું છે કે શાસ્ત્ર દષ્ટિ, મહાપુરુષોનું કથન અને પોતાની વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ એ ત્રણ કસોટીએ ચડાવેલું આચરણ વિકાસને સાધક નીવડે છે. આથી એ ફલિત થયું કે આચરણમાં મૂકવું એ શ્રવણ કે જ્ઞાનનું ફળ ખરું; પણ આચરણ તે કરવું ઘટે કે જે પોતાની ભૂમિકાએ પોતાના વિકાસને માટે સાધક અને સુયોગ્ય હોય.)

(૩) આર્ય પુરુષોએ “સમતામાં જ ધર્મ” અનુભવ્યો છે અને દર્શાવ્યો છે.

(નોંધ : અહીં તો સૂત્રકાર ગૃહસ્થ સાધક અને ત્યાગી સાધક બંનેના વિકાસમાર્ગનો કોયડો અતિસુંદર રીતે ઉઠેલી દે છે. એટલું જ નહિ બલકે આખી આર્ય-સંસ્કૃતિનું મૂળ શામાં છે તે બતાવે છે. અને એ આર્ય-સંસ્કૃતિ પણ અમુક દેશની જ છે એમ નહિ, પણ આખું જગત એનું ભાજન છે. એટલો વ્યાપક ભાવ ભાખી દે છે. તેઓ કહે છે કે જગતના જે જે આર્યપુરુષો થયા છે કે થશે તે બધા પુરુષોને સમાજમાં ધર્મ છે એવો અનુભવ થયો છે કે થશે.

સમતામાં જ શાન્તિનો અનુભવ મળવાથી જગતની બધી પ્રજા સમભાવના ઝીલે અને જે શાન્તિ ઇચ્છી રહી છે તે પ્રાપ્ત કરે, તે માટે એમણે સૌએ એક યા બીજી રીતે એ જ માર્ગ બતાવ્યો છે. આખા વિશ્વમાં સામ્યવાદની સહજ વ્યાપકતા થાય એવા એવા અતિ ઉદાર અને ઉચ્ચ આશયે ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્ર અને ભિન્નભિન્ન લોકમાનસને અનુલક્ષી ત્યાં ત્યાંના આર્યપુરુષોએ એ પ્રકારે ધર્મતત્ત્વ નિરૂપ્યું છે. એવો આ સૂત્રનો સારાંશ છે.

(૪) (ભગવન્ ! સમતાયોગની સાધના શી રીતે થાય ? તેના ઉત્તરમાં ગુરુદેવ બોલ્યા : પ્રિય જંબૂ ! ભગવાન મહાવીરે જે કહ્યું છે, તે હું તને કહું છું. સમતાયોગની સાધનામાં (૧) કામભોગની આકાંક્ષાનો

ત્યાગ, (૨) હિંસક વૃત્તિનો ત્યાગ અને (૩) પરિગ્રહ વૃત્તિનો ત્યાગ એ ત્રણ વસ્તુઓ મુખ્ય સાધનરૂપે હોવી ઘટે.) આથી જ આદર્શ ત્યાગને પંથે ચડેલા મુમુક્ષુ સાધકો ભોગોની તીવ્ર આસક્તિને મન પર સ્થાન આપતા નથી, કોઈ પણ જીવને દુઃખવવા ઇચ્છતા નથી અને કોઈ પણ પદાર્થ પરત્વે મમત્વબુદ્ધિ ન જાગે તેવી કાળજી ધરાવે છે.

પ્રિય નિર્ઞંથ જંબૂ ! અને એ રીતે વૃત્તિમાં નિષ્પરિગ્રહપણું આવવાથી આખા લોક પ્રત્યે તે નિષ્પરિગ્રહી રહી શકે છે. એમના નિષ્પરિગ્રહીપણાનું પ્રમાણ એ છે કે પછી તે પ્રાણીસમૂહ સાથે વ્યવહાર રાખવા છતાં પાપકર્મ કરતો નથી. અથવા બીજાને દંડવાની વૃત્તિનો ત્યાગ કરવાથી તે દ્વારા કોઈ પણ પાપકર્મ થતું નથી. જે સાધકની આવી સહજ દશા જોવામાં આવે છે તે સાધકને જ્ઞાનીજનો મહાન નિર્ઞંથ તરીકે વર્ણવે છે.

આવો સાધક જન્મ અને મૃત્યુનું રહસ્ય જાણે છે, જ્યોતિર્માર્ગનો નિષ્ણાત ગણાય છે. અને ઓજસ્વી બની જગતની દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય જેવો લાગે છે. (અદ્વિતીય એટલા માટે કે જગતની પ્રવૃત્તિ નિરાળી હોય છે. જગત રાગ અને દ્વેષને વધારનાર સાધનો દ્વારા સાધ્ય મેળવવા માગે છે; આ સાધક આ ઊલટી રીતિનો ત્યાગ કરે છે અને સાધ્યને બાધક થતાં બધાં કારણોને દૂર કરી સાચાં સાધનો દ્વારા સાધ્ય મેળવવાને પંથે પળે છે.

(નોંધ : પણ આખા વિશ્વની સાથે એ ઉદાર સમતા

“મિત્તી મેં સવ્વ ભૂએસુ” કે “આત્મવત્ સર્વ જગત્” એવાં એવાં માત્ર સૂત્રો બોલ્યે ન સાધી શકાય; એટલા માટે જ એ મહાપુરુષોએ એનો વ્યવહારમાર્ગ પણ બતાવ્યો છે એમ સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા કહી દેવા માગે છે.

જૈનદર્શનકારોને સામ્યવાદની વ્યાપકતા માટે સંયમ, અહિંસા અને તપ એ ત્રણ સાધનો દેખાયાં, અને તેથી તેમણે ધર્મનાં તે જ લક્ષણો બતાવ્યાં. ત્યાગનો આદર્શ પણ આ જ દષ્ટિબિંદુથી જૈનધર્મને અભિમત છે, એમ પણ આ સૂત્રમાં છે.

સંયમ વિના જગતમૈત્રી સાધી ન શકાય એ વાતને વધુ સમજાવવી પડે તેમ નથી. અને મિત્રભાવ આવ્યા વિના સમભાવે વર્તી ન શકાય તે પણ તેટલું જ સ્પષ્ટ છે. અતકાર્થ, મોહ, જડતા સ્વાર્થાધતા અને નિર્દયતા ઇત્યાદિ દોષો અસંયમના ચિહ્નરૂપ છે.

સંયમ એટલે પરિગ્રહનો ત્યાગ એટલું જ નહિ, પણ અહીં પરિગ્રહવૃત્તિનો ત્યાગ બતાવ્યો છે એ ખૂબ મનનીય છે. જે પરિગ્રહવૃત્તિના ત્યાગના ધ્યેયે પરિગ્રહને ત્યાગે છે, એ જ આદર્શ નિષ્પરિગ્રહી બની રહી શકે છે. નહિ તો એ એક ક્ષેત્ર મૂકી બીજા ક્ષેત્રમાં જતાં ત્યાંય એક મૂકી બીજો પરિગ્રહ વધારવાનો. આ બીના અનુભવ-ગમ્ય છે. પરંતુ જેણે વૃત્તિમાં નિષ્પરિગ્રહીપણું કેળવ્યું હશે, તે જગતના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં યોગ્ય તોય નિષ્પરિગ્રહી

રહી શકવાનો. જૈનદર્શનમાં જે “રાવી”ની પરિપાટી ચાલે છે તે આ અપેક્ષાએ છે. ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ પદાર્થોની મર્યાદા કરી પરિગ્રહવૃત્તિને રોકવાનો પ્રયોગ આદરવો એનું નામ સંયમ, અને આત્મરક્ષાનું ધ્યેય જળવીને સંયમી ભાવનાથી જે ક્રિયા થાય તેનું નામ અહિંસા.)

(૬) તેવે પ્રસંગે પણ પૂર્વોક્ત ઓજસ્વી સાધક દયાનું રક્ષણ કરે છે, દયાને તજતો નથી.

(નોંધ : જગતની આવી સરાસર ઊલટી પ્રવૃત્તિ નજરે જોવા છતાં તે ઓજસ્વી સાધક જગત પ્રત્યેની પોતાની દયા તજતો નથી, એવું આ સૂત્રમાં કથન છે. તે જે વાતો સ્પષ્ટ કરે છે : એક તો દયા એ પ્રાણીજાતનો સ્વભાવ છે. વિકાસનું પણ તે જ એક અનુત્તર સાધન છે. એટલે “દયા નહિ તો ધર્મ જ શાનો?” એ એક વાત અને બીજી વાત એ કે બીજાઓ એનો ગમે તે ઉપયોગ કરે તોયે સાધકે પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં રહેવું ઘટે; કારણ કે બીજો પોતાનો સ્વભાવ પકડે છે કે કેમ તે જોયા કરવું એ સાધકનું કર્તવ્ય નથી. સાધકનું કર્તવ્ય તો પોતાના સ્વભાવની અભિમુખ રહેવું એ છે.

ઉપસંહાર

સમભાવ એ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ કે આનંદના સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં પ્રવેશવાનું મુખ્ય દ્વાર છે. સમભાવ એ જ ધર્મ છે, એવી ધર્મની ઉદાર વ્યાખ્યા

મળે છે. સમભાવમાં આર્ય સંસ્કૃતિનાં મૂળ છે. દયા પણ સમભાવી જ પાળી શકે. સમભાવના પાયા ત્રણ છે : નિસ્વાર્થતા, અર્પણતા અને પ્રેમ. એ ત્રણ પાયા પર જે ક્રિયાથી જીવનનું ચણતર થાય એ ક્રિયાનું નામ ધર્મ ક્રિયા.

યૌવનમાં ધર્મ સહજ છે. જીવનનું સૌંદર્ય, ઉત્સાહ, ઓજસ અને આકર્ષણ એ યૌવનશક્તિનાં પ્રતીક છે.

યૌવન એ જીવનનું હોકાયંત્ર છે. એ જે માર્ગે વળે તે પર વિકાસ કે પતનનો મુખ્ય આધાર છે.

દિવ્ય દષ્ટિનું સ્ફુરણ યૌવનગત સુસંસ્કારોમાંથી જન્મે છે.

વૃત્તિના સંયમ વિના દિવ્ય દષ્ટિ અને વિશ્વખંધુ-
ત્વનો સંભવ નથી —

એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો તૃતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

*

ચતુર્થ ઉદ્દેશક

સંકલ્પબળની સિદ્ધિ

ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં દિવ્ય દષ્ટિ માટે વૃત્તિસંયમના વિવિધ અને સરળ માર્ગો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ

ઉદ્દેશકમાં એ માર્ગો જીવનમાં રચનાત્મક બનાવવા માટે જે પ્રાથમિક બળની અપેક્ષા છે એ સંકલ્પબળની સમીક્ષા કરતાં —

ગુરુદેવ બોલ્યા :

(૧) જે અભિગ્રહધારી (વસ્ત્રપાત્રની અમુક મર્યાદા બાંધનાર) ભિક્ષુ સાધકે સાધના સારુ સાધનરૂપે એક પાત્ર અને ત્રણ વસ્ત્રોની છૂટ રાખી હોય છે, એને એવો વિચાર ન જ આવે કે મારે ચોથું વસ્ત્ર જોઈ શે. કદાચ પોતાની પાસે મર્યાદિત કરેલાં ત્રણ વસ્ત્ર પણ પૂરાં ન હોય તો તેને સૂજતાં (સાધુધર્મને યોગ્ય) વસ્ત્ર ચાગવાં કલ્પ્ય છે. કિંતુ તે જેવાં મળે તેવાં પહેરે. વસ્ત્ર ધૂપન કે વસ્ત્રોને વિવિધ વર્ણથી રંગિત કરે નહિ, વસ્ત્રો ધોયેલાં કે ધોઈને રંગેલાં મળે તો લે નહિ, તેમ જ બીજા ગામમાં વસ્ત્ર સંતાડે નહિ, અર્થાત્ સાવ સાદાં (ચોરનો ભય ન લાગે તેવાં) વસ્ત્રો ધારણ કરે. એ વસ્ત્રધારી મુનિનો સદાચાર છે.

(નોંધ : જોકે વસ્ત્ર, પાત્ર ઓછાં કે વધુ વાપરે એ વાત સૂત્રકાર મહાત્માને મન ગૌણ છે. તોયે જે સાધક સાધનામાર્ગને બરાબર સમજ્યો છે તે શરીર શૃંગાર માટે તો કશું ન જ વાપરે, અને જેને ઉપયોગમય દૃષ્ટિ અને વિવેકબુદ્ધિ હોય તે જરૂરિયાત કરતાં વધુ પદાર્થો પણ ન લે; કારણ કે તેમ કરી ઉપાધિમાં પડવું એને ગમે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. તોયે સાધક માટે વસ્ત્ર,

પાત્રાદિ સંયમના ઉપયોગી સાધનોની અહીં મર્યાદા બતાવી છે. એ મર્યાદા અભિગ્રહધારી ભિક્ષુની અપેક્ષાએ જ છે. એમ વૃત્તિકાર મહાત્મા માને છે. તે ગમે તે હો! પરંતુ સૂત્રકાર આ સૂત્ર રજૂ કરીને સમજાવે છે કે જ્યારે પદાર્થોમાં જરૂરિયાત પૂરતી મર્યાદા બંધાય છે ત્યારે મર્યાદા બહારના પદાર્થો પરનું મમત્વ સહેજે છૂટે છે. બીજી ચિંતા સ્વર્ચે ક્ષીણ થાય છે અંતે સંકલ્પબળ દબ થાય છે. એ દૃષ્ટિએ મર્યાદાપ્રતિજ્ઞા આવશ્યક છે.)

(૨) જ્યારે મુનિ એમ જાણે કે હેમંત (ઠંડી) ઋતુ ગઈ અને ગ્રીષ્મ (ઉષ્ણ) ઋતુ આવી ત્યારે જે વસ્ત્રો હેમંત-ઋતુને અનુલક્ષીને સ્વીકાર્યા હોય તેમનો ત્યાગ કરે અને છતાંયે ઉપયોગી હોય તો બધાંનો ત્યાગ ન કરે પણ અલ્પ રાખે; એટલે કે ત્રણમાંથી એક ત્યાગી બે પહેરવાં અથવા તો બે ત્યાગી એક પહેરવું, કિંવા ઠંડી દૂર થઈ જતાં જરૂરિયાત ન હોય તો એ બધાં ત્યાગવાં — એ એમને મન સ્વાભાવિક હોવું ઘટે. વસ્ત્ર ત્યાગ કરવાનું એટલા માટે કહેવાય છે કે આ પ્રમાણે કરવાથી નિર્મમત્વ ગુણની પ્રાપ્તિ અને સાધનોનું લાઘવપણું બંને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રિય જંખૂ! આને પણ ભગવાને તપ કહ્યું છે. આ કથનનું આ રીતે રહસ્ય સમજીને સાધુઓ વસ્ત્રસહિત કે વસ્ત્રસહિત ભાવમાં જેમ બને તેમ સમતાયોગી-સમ-ભાવી રહે.

ઘણીવાર એવું બને છે કે ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાને પાળતો

એક સાધક પોતાના મનમાં બીજા સાધકને પોતાનાથી જરા હલકો માનતો હોય, તોય પ્રેમ, સન્માન ઇત્યાદિ ભાવો બળવી શકે છે. પણ સૂત્રકાર કહે છે કે એમાંય સાથે સમભાવ નથી. સમભાવી સાધક હમેશાં સૌના ચૈતન્ય તરફ જુએ કારણ કે ચૈતન્ય તો સૌને સમાન છે. કોઈને આવરણ અદ્ય હોય તો તેનો વિકાસ વધુ દેખાય, કોઈને આવરણ વધુ હોય તો તેનો વિકાસ અદ્ય દેખાય એટલે બહિર્ દષ્ટિનો ત્યાગ કરી કેવળ ગુણ-ગ્રાહી અને આત્માભિમુખ દષ્ટિથી જોઈને સૌ સાથે સમત્વ કેળવવું ઘટે.

ઉપસંહાર

વસ્ત્રપાત્રાદિ સાધનોના ત્યાગ કે સ્વીકારની પાછળ દેહ પરતું મમત્વ ઉતારી દેહની મર્યાદા અને સ્વાસ્થ્ય બળવવાનો હેતુ છે. વૃત્તિના પૂર્વ અધ્યાસેને લઈને ભૂલી ન જવાય એ સાવધાનતા માટે પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. એવા સાધકોને માટે પ્રતિજ્ઞા માતાની ગરજ સારે છે. તે માતા દેહ સંકલ્પથી ટકે છે. ગમે તેવી કસોટીને પ્રસંગે પણ તેને ટકાવી રાખવા વીર અને ધીર બની તત્પર રહેવું ઘટે.

એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો ચતુર્થ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

પંચમ ઉદ્દેશકે

પ્રતિજ્ઞામાં ગ્રાણ્યાર્થણ

વસ્ત્રપાત્રનું સહરક્ષણ અને લોજનાદિનું સેવન કેવળ દેહને સંયમ પાળવા યોગ્ય સુઘડ અને સુદઢ બનાવી રાખવા માટે છે. આથી શ્રમણ સાધક જેમ બને તેમ બહુ જ ઓછાં અને તે પણ શુદ્ધ સાધનોથી ચલાવી લેતાં શીખે. બાહ્ય સાધનો ઘટવાથી અંતરની ઉપાધિ પણ હળવી થાય છે. ઉપાધિ હળવી થવાથી અશાંતિમાં મોટો ઘટાડો થાય છે અને સાધનાનો માર્ગ સરળ બને છે.

ગુરુદેવ બોલ્યા :

(૧) જે મુનિ સાધકને એક પાત્ર અને માત્ર બે જ વસ્ત્રો હોય તેને કદી આવી ઇચ્છા જ નહિ થાય કે, હું ત્રીજું વસ્ત્ર માગું. પણ જો તેની પાસે બે વસ્ત્ર પૂરાં નહિ હોય તો યથાયોગ્ય સાદાં બે વસ્ત્ર તેમને યાચવાં પડે એ કદપી શકાય છે, પરંતુ તે (આસક્તિરહિત) જેવાં મળે તેવાં જ પહેરવાં એમ કરવું તે સાધુનો આચાર છે.

(૫) કોઈ શ્રમણ ગુરુકુળના સાધકે (આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય કે,) “(૧) હું બીજા શ્રમણ માટે ખાન-પાનવસ્ત્રાદિ લાવી આપીશ તેમ જ અન્યનું લાવેલું પણ હું લઈશ. (૨) હું બીજા માટે પ્રેમપૂર્વક લાવી આપીશ પણ બીજાનું લાવેલું લઈશ નહિ; (૩) હું બીજા પાસેથી લાવીશ નહિ, પણ બીજાનું પ્રેમપૂર્વક લાવી આપેલું

ખાઈશ કે લઈશ; (૪) હું ખીજા માટે લાવીશ પણ નહીં, ખીજાનું લાવેલું લઈશ પણ નહિ.”

ઉપરના ચાર વિભાગ પૈકી જે જાતની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તે પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે જ સદ્ધર્મની આરાધના કરતો શ્રમણ સાધક સંકટો પડવા છતાં શાંત અને વિરલ બની સદ્ભાવનાની શ્રેણી પર ચડીને મૃત્યુને પસંદ કરે, પરંતુ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કોઈ પણ સંયોગોમાં ન જ કરે. આવી સ્થિતિમાં થયેલું તેનું મરણ પણ યશસ્વી મૃત્યુ છે. તેને કાળપર્યાય તરીકે વર્ણવ્યું છે. (કાળપર્યાય એટલે બાર વર્ષ સુધીની ક્રમશઃ દીર્ઘ તપશ્ચર્યા પછી શરીર નિઃસત્વ થયે ગાણસણ કરવું તે.) આવો વીર સાધક કર્મનો ક્ષય કરી શકે છે. આવું દૃઢ સંકલ્પબળ ઘણાંયે નિર્મોહી પુરુષોએ વાપર્યું છે. તે દશા હિતકર્તા છે, સુબલકર્તા છે, સમુચિત છે, કર્મક્ષયના હેતુભૂત છે, અને અન્ય જન્મમાં પણ આ સંસ્કૃતિનો વારસો તે સાધકને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એમ કહ્યું છું.

ઉપસંહાર

સાધક સિદ્ધ ન બને ત્યાં સુધી પ્રત્યેક સાધનામાં પ્રતિજ્ઞા એ સાધકનું જીવનવ્રત હોવું ઘટે. ખાવામાં, પીવામાં કે ખીજાની સેવા લેવામાં મર્યાદિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા, મહાવ્રતોને સંપૂર્ણ રીતે પાળવાના નિયમોની પ્રતિજ્ઞા તથા અન્ય સાધકોની સેવશુશ્રૂષા કરવાની ટેક ઇત્યાદિ પ્રતિજ્ઞાઓ સ્વીકારવી જોઈએ અને પ્રાણાન્તપર્યંત પાળવી

બેઈએ. પ્રતિજ્ઞા ગઈ, એટલે મૃત્યુ જ થયું સમજવું. પ્રતિજ્ઞાના ભંગ માટે અપવાદને લેશ પણ સ્થાન નથી. એક નાની સરખી પ્રતિજ્ઞા ખાતર જીવન ચોવારી નાખવું બેઈએ. સંકલ્પબળની સિદ્ધિ પ્રતિજ્ઞાની દૃઢતા પર અવલંબે છે. પ્રતિજ્ઞા એ સાધકની રાણી જનેતા છે, પ્રતિજ્ઞા પડતાને બચાવે છે, પડેલાને ઉગારે છે; પ્રતિજ્ઞાથી ઉપાધિઓ ચોસરે છે ને જીવન હળવું ફૂલ બને છે.

પ્રતિજ્ઞામાં મેરુને કંપાવે, ધરાને ધ્રુજાવે અને હિમાલયને હલાવે એવી દિવ્ય અને ભવ્ય ચેતનાશક્તિ છે. પ્રતિજ્ઞાની અપૂર્વ શક્તિ પૂર્વાધ્યાસોમાં ખેંચાતી સાધકની વૃત્તિને સ્થિર રાખે છે. પ્રતિજ્ઞાવાન જ સાચું સ્વાવલંબીત્વ સાંગોપાંગ ટકાવી શકે છે. એક પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધ સાધક નિખિલ વિશ્વને નચાવી શકે છે, નમાવી શકે છે.

એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો પંચમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

*

પાઠમ ઉદ્દેશક

સ્વાદેજ્ય

ગુરુદેવ બોલ્યા :

ભગવન્ ! લઘુભાવ કેમ મેળવી શકાય ? પ્રિય જન્મુ ! નિમ્નોક્ત ભાવનાથી લઘુભાવ-ઋજુ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

તે મુનિ સાધક એમ વિચારે કે, “હું એકલો છું, મારું કોઈ જ નથી. તેમ જ હું પણ કોઈનો નથી.” આ પ્રમાણે પોતાના આત્માનું એકત્વ વિચારીને, સમજીને અને અનુભવીને લઘુભાવ (નિરભિમાનતા) પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ ક્રિયાને તપશ્ચરણ પણ કહેવાય છે. માટે ભગવાને જે ભાખ્યું છે તેને યથાર્થ જાણીને સર્વ સ્થળે સર્વ જીવો પ્રત્યે અને સર્વ પ્રકારે (મન, વાણી અને કર્મથી) સમભાવને ડેળવવો અને અનુભવવો.

(૨) પરંતુ મોક્ષના મૌતિક જંખૂ! “આત્મભાન થાયો” એવી કેવળ ઝંખનાથી દેહભાન છૂટી શકતું નથી, એ વાત ભૂલવા જેવી નથી; કારણ કે અનંતકાળના જડ શરીરના સહાધ્યાસની આત્મા પર કારમી અસર હોય છે. તેથી સાધના સુંદર રીતે બને તેવી ક્રિયા આચરવી જોઈએ. શિષ્યે પૂછ્યું : ભગવન્ ! દેહભાન ભૂલવા માટે સૌથી પ્રથમ કરવા જેવી સાદી અને સરળ ક્રિયા કઈ, તે કૃપા કરીને કહો. ગુરુદેવ ગોડ્યા : પ્રિય આત્માથી જંખૂ! કોઈ પણ સાધક કે સાધિકાએ સૌથી પ્રથમ સ્વાદ પર જય મેળવવો જોઈએ. તેઓ ખાનપાનાદિ અવશ્ય કરે, પરંતુ એ માત્ર દેહની સ્વાસ્થ્યરક્ષા માટે જ હોય, કદી પણ સ્વાદની દૃષ્ટિએ તેઓ આહારને ડાખા ગલોદાશમાંથી જમણા ગલોદાશમાં કે જમણા ગલોદાશમાંથી ડાખા ગલોદાશમાં ન લઈ જાય. આ રીતે સ્વાદેન્દ્રિય પર કાબૂ મેળવવાથી ઘણીખરી પંચાત હળવી થઈ જવાની, અને

તપશ્ચરણ પણ સહજ થવાનું. એથી જ શ્રી ભગવાને પોતે આમ લાખ્યું છે. સૌ એને યથાર્થ વિચારીને, સમજીને તથા આચરીને સર્વથા સર્વત્ર સમભાવ કેળવવાનો પ્રયત્ન આદરે.

(નોંધ : આ આખું આઠમું અધ્યયન ખાસ કરીને પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ અને સંયમની વાસ્તવિકતા સમજાવે છે. આગળના ઉદ્દેશકોમાં અને સૂત્રોમાં વસ્ત્રપાત્રના સંયમમાં સૌથી પ્રથમ બ્રહ્મચર્યવ્રતનો સમાવેશ છે. અથવા બ્રહ્મચર્ય જ સાધનામંદિરનો મુખ્ય પાયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. એટલે બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે વાસનાક્ષેત્રની વિશુદ્ધિ કરે તેવા બહારના ઉપચારો અને વિચારોના વ્યવહારુ માર્ગો પણ અગાઉ ચર્ચાઈ ગયા છે. અહીં અબ્રહ્મચર્યની વાસનાને ઉત્તેજિત કરવામાં સ્વાદ જે કારમી અસર ઉપજાવે છે તે બતાવતો ઉદ્દેશ છે.

સ્વાદની દૃષ્ટિએ ડાળા ગલોદ્દામાંથી જમણા ગલોદ્દામાં પણ અન્ન ન લઈ જવાય ત્યાં સુધીનો સૂત્રમાં વ્યક્ત થતો કાખૂ સ્વાદજય એ સાધનાનું અગત્યનું અંગ છે તેની ખાતરી આપે છે. બધી ઈન્દ્રિયોના સંયમની વાત તો સૂત્રકારે અગાઉ કરી છે પણ આટલે હદ સુધી કડક નિયમન કેવળ જીભ માટે કહ્યું છે. અને તેટલું જ તેની પાછળ રહસ્ય છે. સૂત્રકાર મહાત્મા એ રહસ્યને દૂંક શબ્દોમાં પણ વધુ સ્પષ્ટ કરી દે છે. તેઓ કહે છે કે સ્વાદજયથી બધી પંચાત પતી જવાની.

સ્વાદના અસંયમ પર જ મુખ્યત્વે જગતના સર્વ પ્રપંચોનું મંડાણ છે, પણ આ વાત ખૂબ ઊંડેથી વિચારતાં જ ચત્કિંચિત પણ સમજાય તેવી છે. જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગને અવલોકવાથી જણાશે કે, સ્વાદ એકલી જાણના જ વિષય નથી, પણ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનો વિષય છે. આ વાત સ્વાદની વ્યાખ્યાથી કંઈક વધુ સ્પષ્ટ થશે. માટે દૂધમાં કહું છું : સ્વાદ એટલે રસની વિકૃતિમાંથી રસ મેળવવાની ઝંખના, અને એની પૂર્તિ માટેનો પ્રયાસ એ જ સ્વાદ પરનો અસંયમ — અકાળૂની ક્રિયા. પદાર્થમાત્રમાં રસ તો હોય જ છે, અને ભૂખ લાગે ત્યારે પદાર્થમાત્રમાં રસ છે, તેવી સૌને ઓછીવધતી પ્રતીતિ પણ થઈ હશે. ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવું એ ધર્મ, કારણ કે જ્યાં જરૂરિયાત છે અને જ્યાં સુધી વસ્તુ જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ વપરાય છે ત્યાં સુધી વસ્તુને કે વૃત્તિને વિકૃત કરવાનું મન કોઈનેય થતું નથી. પણ જ્યારે ખાવું એ ધર્મને બદલે પદાર્થો ભોગવવા એ ધર્મ એટલું જ અંગ રહે છે, અને જરૂરિયાતનું લક્ષ ચુકાય છે, ત્યારે ખાવામાં કે સ્વાભાવિક પદાર્થો વાપરવામાં રસ આવતો નથી.

રસ મેળવવાની ઇચ્છા તો વૃત્તિમાં છે જ, અને તે સહેતુક છે. પણ જરૂરિયાત જ રસ સર્જે છે, જરૂરિયાતમાંથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત જ્યાં ભુલાય છે એટલે પદાર્થોમાંથી રસ નહિ અનુભવાતાં રસ મેળવવાની ઝંખનામાં માનવ પદાર્થોને વિકૃત કરે છે, ચૂંથે છે. અને

જેમજેમ તે પદાર્થોને વિકૃત કરે છે, તેમતેમ વિકૃત રસથી તેને વાસ્તવિક રસ મળતો નથી, પણ ઊલટી રસની અંખના વધતી જાય છે. માનવજીવનના અસંતોષનું મૂળ અહીં છે.

શાસ્ત્રકારોએ રસ અને સ્વાદનો ભેદ પુનઃ પુનઃ સમજાવ્યો છે. રસ સ્વાભાવિક છે, સ્વાદ કૃત્રિમ છે. રસ-લોકતૃત્વ આત્માનો સ્વભાવ છે. સાચા રસનો પિપાસુ હશે તે એટલો જ સ્વયંસ્વાદથી પર હોવાનો, એ રીતે એના જીવનમાં સ્વાદજન્ય પ્રત્યેક રીતે મહત્ત્વનું અંગ બની રહેવાનું.

વહાલા અભય જાંબૂ! સદ્વિચાર, સંયમ અને તપ એ ત્રિપુટીનો સહચાર સેવતાં જેમજેમ અહંકારલય થતો જાય, તેમતેમ દેહભાન છૂટતું જાય. આ રીતે એ વિકાસના પથમાં વિહરતા સાધકને જ્યારે એવો ખ્યાલ આવી જાય કે હવે મારું શરીર (માંદગી કિંવા તપથી) સાવ ક્ષીણ થઈ ગયેલું હોવાથી, સાધનાસંયમની ક્રિયાઓ માટે ઉપયોગી રહ્યું નથી અર્થાત્ હવે મૃત્યુને કિનારે પહોંચી ગયું છે ત્યારે જીવનકાળના સરવાળારૂપ મૃત્યુને ભેટવા માટે તત્પર થાય અને અંતકાળની સુધારણા માટે દ્રવ્યથી આહારાદિ પર અને ભાવથી કષાયાદિ શત્રુઓ પર ક્રમશઃ વિજય મેળવીને અંતે શરીરજન્ય વ્યાપારો બંધ કરે, અર્થાત્ સમાધિસ્થ બનીને અને કાષ્ઠના પાટિયાની જેમ (સહજ સહિષ્ણુતા અને સમતા સાધીને) શરીરનું મમત્વ ત્યાગી

દે. આમ કરવાથી દેહ રાગાદિથી સપડાયેલો હોય તોપણ એવો સાધક સમાધિમરણ દ્વારા ધૈર્યને પ્રાપ્ત કરી તથા દેહસંતાપથી દૂર રહી સુખદ મરણ મરી શકે છે.

આ મરણને ઇંગિત મરણ પણ કહેવાય છે. તેની મર્યાદાવિધિ આ પ્રમાણે છે : ગ્રામ, નગર, ખેડ, કસબો, મંડપ, પાટણ, ખંદર, અગર, આશ્રમ, નેસડા, વ્યાપાર-સ્થળ કે રાજધાનીમાં જઈને ત્યાંથી ઘાસ કે (પરાળ) તણખલાં માગી લાવવાં અને તે લઈને એકાંત સ્થળમાં જવું, ત્યાં જઈ કીડીઓનાં ઇંડાં, જીવજંતુ, ખીજ, વનસ્પતિ, ઝાકળ, પાણી, કીડીઓનાં નગરાં, લીલકૂલ, લીલી માટી તથા કરોળિયાની જાળ વગેરેથી રહિત જમીનને ઉપયોગ-પૂર્વક સુંદર રીતે જોઈ પૂંજું પ્રમાર્જન કરી ઘાસની શય્યા પાથરવી.

(નોંધ : ઇત્વરિક અણસણ અમુક કાળનું મર્યાદાવાચી હોય છે; અને તેવું અણસણ તો શ્રાવક જ કરે. તેમાં એવી મર્યાદા હોય છે કે જો હું આ રોગમાંથી અમુક કાળ સુધીમાં બચી જઉં તો પછી જીવવા ભોગવવાની છૂટ હોય છે. અહીં (સાધુ માટે) ઇત્વરિક આપવાનું એ જ પ્રયોજન છે કે એ મરણ એમને માટે ક્ષેત્રની હરવા-ફરવાની છૂટવાળું હોય છે.

શરીરની ઉપયોગિતા પૂર્ણ થયે મૃત્યુને ભેટવું એ આપઘાત નથી. આ વાત અહીં કહી છે; તે ખૂબ વિચારવા જેવી છે. આપઘાત કરવો એ દૂષિત ક્રિયા એટલા માટે

છે કે, આપઘાત કરનાર પોતાને જે દેહરૂપી સાધન ઉપયોગિતા માટે મળ્યું છે તેનો દુરુપયોગ કરે છે.)

(૪) (અણસણ કોણ કરી શકે એના સ્પષ્ટ ગુણો વર્ણવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે,) સત્યવાદી, પરાક્રમી, સંસારને પારગામી “હાય હાય પછી મારું શું થશે” એવા ભયથી સર્વથા રહિત, વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થજ્ઞાતા અને બંધનોની બળમાં નહિ ફસાયેલો એવો મુનિ સાધક જિનપ્રવચનમાં અંતર્યંત દેહ વિશ્વાસુ બની ભયંકર પરિવહો કે ઉપસર્ગોમાં પણ અડગ રહી શકે છે. અને આ વિનશ્વર શરીર ઉપર તે મોહમુગ્ધ ન બનતાં ઉપયુક્ત સત્ય અને કઠિન કાર્ય પાર પાડે છે. એ રીતે આ જાતનું મરણ એ સ્વેચ્છાથી નોતરેલું મરણ હોઈ તે (આપઘાત નહિ) પણ કાળપર્યાય (પ્રશસ્ત મરણ) મૃત્યુ જ ગણાય છે, અને તેથી જ તેવો સાધક કર્મ ઉપર વિજય મેળવે છે. આ રીતે આ જાતના ઈગિત મરણનું શરણ કૈંક નિર્મોહી પુરુષોએ લીધું છે. માટે તે હિતકારી, સુખકારી, સુયોગ્ય, કર્મક્ષયના હેતુભૂત અને પુનર્ભવમાં પણ પુણ્યપ્રદ થાય છે.)

ઉપસંહાર

જીવનમાં લઘુભાવ લાવવો એ અમૂલ્ય ધન છે.

સ્વાદેજ્ય એ સાધનાનું અગત્યનું અંગ છે.

સ્વાદના અસંયમ પર જ જગતના સર્વ પ્રપંચોનું ઘણું ખરું મંડાણ છે.

નૈસર્ગિક જીવન જિવાડે એ જ સાચો સંયમ.

સંસ્કૃત રસની લહેજત ચખાડે એ સંયમ અને
વિકૃત રસની ઝંખનાને વધારે એ વિલાસ.

આપઘાત કુદરતનો ભયંકર ગુનો છે. કારણ કે
દેહરૂપી જે સાધન એને ઉપયોગ અર્થે મળ્યું છે એનો
જ એ દુરુપયોગ કરે છે; કોઈ પણ પદાર્થનો દુરુપયોગ
કરવો એ પાપ છે.

એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો ષષ્ઠમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

*

સપ્તમ ઉદ્દેશક

સાધ્યમાં સાધનાની

સાધ્ય જળવાતું હોય તો સાધનોમાં કાળ, બળ,
અવસર, સ્થાન ઇત્યાદિ તપાસીને વિવેકપૂર્વક પરિવર્તન
કરવાની છૂટ હોઈ શકે છે. પણ કેવા સંયોગોમાં અને
કોણ કરી શકે? તે જ વિચારવાનું છે. એમ સમજાવતા

ગુરુદેવ બોલ્યા :

(૧) આત્માથી જંખૂ ! જે સાધક હંમેશા વસ્ત્ર-
રહિત (દિગંબર) રહેતો હોય છતાં એને એ વિચાર આવે
કે હું ઘાસના સ્પર્શનું દુઃખ વેડી શકું છું, તાપનું દુઃખ
ખમી શકું છું, ડાંસ, મચ્છરની પીડા સહી શકું છું અને

બીજા પણ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિણામ સહન કરી શકું છું, પણ વસ્ત્રરહિત રહેતાં મને શરમ લાગે છે, તો તે સાધક અવશ્ય કટિવસ્ત્ર (ચોલ પટ્ટો) રાખી શકે છે.

(નોંધ : જોકે આ વાત જિનકલ્પિત મુનિને ઉદ્દેશીને કહી છે, છતાં આમ કહેવાનું રહસ્ય એ છે કે માત્ર વસ્ત્ર પરિધાન કે વસ્ત્ર ત્યાગમાં જ કંઈ ઉદ્ધાર નથી. ઉદ્ધાર તો હૃદયની શુદ્ધિપૂર્વક વિકાસના ધ્યેયે થતી ક્રિયાઓમાં છે. કોઈ પણ ક્રિયાઓમાં આગ્રહ ન હોવો ઘટે, તેમ દંભ પણ ન હોવો ઘટે; કારણ કે તેમ કરવાથી અનેકાંતવાદનો લોપ થાય છે. અનેકાંતવાદ એટલે સાપેક્ષવાદ — વસ્તુ એક હોવા છતાં એના ધર્મો પલટાય છે એટલે દૃષ્ટિબિંદુઓનાં પરિવર્તનો સ્વાભાવિક છે, એવું દૃષ્ટિબિંદુઓનું સ્વરૂપ રહસ્ય જાણી એમનો સ્વીકાર કરવો તે.

સત્ય ધ્યેય કે સાધ્ય જે કહો તે — ઉપાસ્ય તો સૌનું એક જ છે; પણ જીવોની ભૂમિકા ભિન્ન ભિન્ન હોય; જાણ સાધનો કે ક્રિયાઓના અનેક ભેદો હોય શકે છે અને એ ક્ષમ્ય છે.

એક ક્રિયા અમુક સાધક માટે આચરણીય હોય, બીજા માટે ન હોય; એક અધિક શક્તિમત્તાથી અધિક કરી શકતો હોય, બીજો અલ્પ કરી શકતો હોય કે ન કરી શકતો હોય; છતાં એ બંને સાધકો પરસ્પર પ્રેમ-પૂર્ણ જીવી શકે એવું અનેકાંતવાદ શીખવે છે.

અનેકાંતવાદી પોતે એકાંત સત્યાથી હશે, એના જીવનમાં દૃઢ સ્થિરતાયે હશે, પણ સત્યની સાધન-પ્રણાલિકાઓ અનંત છે એનો એ જરૂર સ્વીકાર કરશે; એટલે એની દૃષ્ટિમાં એકાંત નહિ હોય.

અનેકાંતવાદી પતિત પર પણ દ્વેષ નહિ કરે, એની દૃષ્ટિએ તો એ પણ એક ભૂમિકા છે એમ એ માનશે, અને પતિત સારુ તો જીલટો નિકટવર્તી બની પ્રેમ અને વાત્સલ્ય ઠાલવી એને માર્ગે લાવવાનો પ્રયત્ન કરશે; અથવા એ સમય નહિ પાક્યો હોય તો તે મૌન સેવશે, પણ એના પ્રત્યેય એ ઘૃણા, તિરસ્કાર કે નીચતાની દૃષ્ટિથી નહિ જુએ.

અનેકાંતવાદી પરમત, પરવિચાર અને પરકાર્ય-સહિષ્ણુ હશે. એનામાં ધર્મઝનૂન કદાચહ કે વૈરવૃત્તિને જગાડનારાં કે વધારનારાં તત્ત્વો નહિ હોય. આથી એ જગતના સમસ્ત જીવોનો સાચો મિત્ર, બંધુ અને હિતૈષી હશે.

આવો અનેકાંતવાદ જીવનમાં વણાય એટલે વિશ્વૈકત્ય સહેજે જાગે અને વ્યવહારુ બને.

શુરુદેવ ! પ્રતિજ્ઞાનું ફળ શું ?

શુરુદેવે કહ્યું : શ્રમણ ભગવાન મહાવીરદેવે કહ્યું છે કે પ્રતિજ્ઞાથી લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે અને સહજ તપશ્ચર્યા થાય છે. માટે ભગવાન ભાષિત સદ્ધર્મનું રહસ્ય સમજી સર્વ સ્થળે સમભાવની વૃદ્ધિ કરતા રહેવું ઘટે.

(૪) નિરાસક્ત જાણુ ! જ્યારે શ્રમણ સાધકને એવો ખ્યાલ આવે કે હવે મારું શરીર અશક્ત થઈ ગયું છે, અર્થાત્ ધર્મક્રિયા સાધનાને યોગ્ય રહ્યું નથી,

હવે આ શરીરની મને આવશ્યકતા રહી નથી, ત્યારે તેણે અનુક્રમે દ્રવ્યથી આહારાદિ તથા ભાવથી કષાયાદિને ઘટકવાનો ભરપૂર પ્રયત્ન કરવો, અને ક્રમશઃ શરીરને લગતા બધા વ્યાપારોનો સંયમ કરીને લાકડાના પાટિયાની માફક (પાટિયું જેમ છેલેકાપે તો પણ સમવૃત્તિ રાખે છે તેમ) સમભાવ ડેળવી (આયુષ્યને અંતે) ધૈર્યપૂર્વક અને વિલાપરહિત ભાવપૂર્વક પાદપોષગમન અણસણ કરવું અને મૃત્યુને વરવું.

તે સમયે પ્રથમ ગ્રામાદિ સ્થાનોમાં જઈ, પરાણ, ઘાસ કે દહીં વગેરે લાવી, એકાંતમાં નિર્જીવ અને પવિત્ર ભૂમિ જોઈ, ત્યાં શય્યા પાથરવી અને પછી શરીર, શરીરનો વ્યાપાર તથા હલનચલનાદિ બધી ક્રિયાઓને તણ દેવી.

(નોંધ : અહીં સૂત્રકારે જીવનકાળ પૂરો થાય ત્યારે કઈ જાતનું સમાધિ મરણ સાધવું એ વાત કહી છે. આવાં મરણો પ્રાયઃ વિશિષ્ટ ત્યાગી પુરુષોનાં હોઈ શકે કે જેઓ પોતાના આયુષ્યના અંત સમયને પણ યથાર્થ જાણી શકે. આવાં મરણો પૂર્વકાળના શ્રમણ સાધકોમાં સહજ રીતે થતાં હતાં. જેનું જીવન સમાધિમાં ગયું હોય, એનું મરણ સમાધિપૂર્વકનું હોઈ શકે.

આ મરણો ઇચ્છાપૂર્વકનાં હોય છે. એમાં આગ્રહ પ્રતિષ્ઠાનો મોહ કે વિષાદનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો હોતાં નથી; કારણ કે એ તત્ત્વો હોય તો એ મરણ સમાધિમરણ ન ગણાય. આ મરણને જૈન પરિભાષામાં અણસણ કહેવામાં આવે છે. અને શાસ્ત્રકારો એના ત્રણ લેદો પાડે છે : ભક્ત-પરિજ્ઞા, ઇંગિતમરણ, અને પાદપોષગમન.

લક્ષતપરિજ્ઞામાં માત્ર ચતુર્વિધ આહારનો પરિહાર હોય છે. ઈંગિત મરણમાં ચારે પ્રકારના આહારના ત્યાગ ઉપરાંત ક્ષેત્રસ્થાનની પણ મર્યાદા હોય છે કે આટલાં જ ક્ષેત્ર કે સ્થાન સિવાય બીજું ન કદપે ઇત્યાદિ. તેમ જ પાદપોષગમનમાં તો પ્રાણાંતપચીત વૃક્ષની માફક સ્થિર. નિશ્ચેષ્ટ અર્થાત્ કે વ્યાપારરહિત રહેવાનું હોય છે.

ઉપસંહાર

પાંચમા ઉદ્દેશકમાં લક્ષતપરિજ્ઞા, છઠ્ઠામાં ઈંગિત મરણ અને સાતમામાં પાદપોષગમન મરણની વિધિ છે. જીવનથી મરણ સુધીના પ્રત્યેક પ્રસંગે ધ્યેયમાં અડગ રહેવું એ એનો સાર છે. જે ક્રિયાથી સમભાવ પ્રાપ્ત થાય અથવા જે ક્રિયા કરતાં સમભાવ રહે, તે જ ક્રિયા ધ્યેયને પહોંચવાનું સાધન ગણી શકાય.

આ રીતે અનેકાંતવાદની જીવનમાં પણે પણે ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે. અનેકાંતવાદ સમભાવનો પ્રેરક અને સમાધિનો સાધક છે. સાધ્યમાં સાવધાની રાખનાર પ્રત્યેક સાધક એનું શરણું સ્વીકારી એને પોતાનો બનાવી લે. એમ કહું છું.

વિમોક્ષ અધ્યયનનો સર્વત્ર ઉદ્દેશક સમાપ્ત થયો.

*

અષ્ટમ ઉદ્દેશકે સમાધિવિવેક

અણસણ એટલે ન ખાવું એવો વ્યાપક અર્થ નથી તેમ અણસણ એટલે મરી જવું એવો રૂઢ અર્થ પણ નથી. પરંતુ જીવન સમાપ્ત થવાનો સમય આવે તે

પહેલાં સ્વયં સાવધાન થઈ હસતા મુખે મૃત્યુને ભેટવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવો અને દેહભાન ભૂલી આત્મભાનમાં લીન રહેવું એનું જ નામ અણસણ એવો સૂત્રકારનો કથનાશય છે. અને એ જ દૃષ્ટિએ પ્રતિજ્ઞાપાલન કે ધ્યેયમાં અડોલ રહેવા ખાતર સ્વેચ્છાએ જીવનાંત લાવવો એનો પણ અણસણમાં સમાવેશ થાય છે. એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે.

હવે સૂત્રકાર આ ઉદ્દેશકમાં એવા સહજ મરણનો અવસર આવે ત્યારે શું કરવું એ સમજાવે છે.

અણસણનો આરાધક નથી તો મૃત્યુ જલદી આવે તો પીડા પતે એમ માનતો કે નથી તો જીવનનાં દીર્ઘકાળની ઝંખના કરતો. એને મન જીવન અને મૃત્યુ બન્ને દશા સમાન બની જાય છે; કારણ કે દેહ રહેશે ત્યાં સુધી આ દેહસાધન દ્વારા સાધ્યમાં તદ્દલીન રહીશ. અને એ છૂટી ગયા પછી ખીજું તો મળવાનું જ છે એવો એને નિશ્ચિત વિશ્વાસ હોય છે. આવો જેને વિશ્વાસ હોય એને ચિંતા શી? આવા સાધકને અન્ય જીવનમાં પણ એ સાધનો મળે છે. સંસ્કારોની જેવી આંતરિક સામગ્રી હોય છે, તેવું જ બાહ્ય શરીર, શરીરોપયોગી સાધનો અને ક્ષેત્ર તેને માટે તૈયાર થાય છે અને જીવાત્મા ત્યાં યોજાય છે. એ કર્મનો અબાધિત નિયમ છે. પણ આ નિયમ કેવળ ગોખ્યેથી જ જીવનમાં વણાઈ જતો નથી. અને જ્યાં સુધી તે જીવનમાં ન વણાય, ત્યાં સુધી તે અનુસાર આચરણ થઈ શકે નહિ અને થાય તોયે અપથ્ય નીવડે.

ગુરુદેવ બોલ્યા :

(૧) પ્રિય જંબૂ ! સંયમી, ધીર અને જ્ઞાની મુનિ સાધક અનુક્રમે સાધના કરતાં કરતાં મૃત્યુસમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મોહના મળથી રહિત એવાં પવિત્ર ત્રણ મરણો પૈકી (પોતાને માટે જે મરણ યોગ્ય હોય તે) ગમે તે એકને આદરીને અંતિમ સમાધિનું યથાર્થ પાલન કરે.

(નોંધ : મૃત્યુ એટલે એક દેહ છોડવાની અંતિમ પળ અને બીજો દેહ ધારણ કરવાની પૂર્વપળ. આમ હોવા છતાં જીવમાત્રને પછીની સ્થિતિના અજ્ઞાનથી પૂર્વસાધન પર મોહ અને મમતા રહે છે. જોકે એક ઘરમાં જ્યાં સુધી રહેવાનું થતું હોય ત્યાં સુધી તેના પ્રત્યે મોહ કે મમત્વ હોવા છતાં સમભાવ હોય એવું લાગે ખરું; પણ જ્યારે એ છોડવું પડે ત્યારે કોઈ એક પ્રકારનો વિચિત્ર અનુભવ થાય છે. તેમ દેહ છોડતી વખતે આ જીવાત્માને પણ તેવું જ કંઈ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ તો સામાન્ય જગતની વાત થઈ. સાધક જીવનથી આ ભાવનાનો પલટો થાય છે અને થવો જોઈએ. દેહભાનથી હું પર છું એનો એ જેટલો અનુભવ કરે, તેટલાં એનાં બાહ્ય પદાર્થો પરથી મોહ અને મમતા ઘટે.

સાધકોને સંબોધીને અહીં સૂત્રકાર મૃત્યુ વખતે સમાધિ જાળવવાની વાત વહે છે. સમાધિ એટલે આત્મલીનતા. સાધકે જીવનભર જાગરુક રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તોય, અંતિમ પળ એ એની અંતિમ પરીક્ષા છે. અનુભવથી એમ જણાય છે કે, ઘણીવાર એક વિદ્યાર્થી

ચાલાક અને હોશિયાર હોવા છતાંય પરીક્ષાની પળો એને
જભરાવે છે. એમ જ્ઞાની સાધકના સંબંધમાં પણ ઘણીવાર
બને છે. એ જીવનભર સુંદર જીવ્યો હોય, તોય મૃત્યુની
પળો એને મૂંઝવે છે. એટલે જ મૃત્યુની પળે પૂર્ણ સાવધ
રહેવું એવું મહાપુરુષો પુનઃ પુનઃ કહે છે.

અહીં સંયમી, ધીર, અને જ્ઞાની એ ત્રણે વિશેષણો
સાથેક છે. સંયમી એટલે સંયમને જીવનમાં વણનાર.
પણ સંયમી તો ધીર સહિષ્ણુ હોવો જોઈએ. અને આ
બન્ને ગુણો હોય તોય જ્ઞાનવિવેક ન હોય તો પરિણામ
બિંધુ આવે એટલે કે સંયમ, ધીરજ અને વિવેક એ
ત્રણે ગુણો સાધકમાં હોવા ઘટે. સમાધિ કેળવવામાં આ
ત્રણે સદ્ગુણો જરૂરના છે.

સૂત્રકાર મહાત્મા અહીં ‘શક્તિ પ્રમાણે’ એવું પદ
મૂકી ‘પથારી હોય તેવડી સોડ તાણવી, ‘શક્તિ હોય તેટલું
કરવાની હામ ભીડવી’ એવું સૂચન કરે છે. આ વાત
તો વ્યવહારમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. એટલે એ તો સહેજે
સમજાય તેવું છે. પણ શક્તિનો અર્થ અહીં એ છે કે
પોતાનાં નિશ્ચયબળ અને વિવેકબુદ્ધિ એ બેનો વિચાર
કરી કોઈ પણ ક્રિયાનો પ્રારંભ કરવો, કે જેથી એ કાર્ય
સાંગોપાંગ પાર બિતરે. ઘણીવાર શક્તિ નથી એમ માનીને
ઘણા મનુષ્યો વિકાસની ક્રિયા તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી,
એ યોગ્ય નથી. કારણ કે શક્તિ તો સૌમાં છે જ; માત્ર
એને કેળવવી જોઈએ. એ કેળવવા માનવને ઇતર પ્રાણીઓ
કરતાં વધુ સુંદર અને અનુકૂળ સાધનો તથા અવસર બન્ને
છે. એટલે શક્તિ નથી એમ કહીને એ પોતાની ફરજથી
ન છૂટી શકે, અને છૂટે તો તે બેવડો ગુનેગાર ગણાય.

સારાંશ કે અહીં શક્તિ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ ક્રિયા ઉતાવળથી ન કરવી ઘટે એટલું સમજાવવા પૂરતો છે, ક્રિયા ન કરવી એ માટે નહિ. શક્તિ નથી એમ માનવામાં ભૂલ અને દંભ છે. હા, એ બનવા યોગ્ય છે કે તેમાં અદ્યતા કે બહુતા હોય તોયે શક્તિ અદ્ય હોય તો એને વધુ કેળવી અને સમાધિ સાધવી એ સૌનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. અને શક્તિ ક્રમપૂર્વક ચાલવાથી આવે જ છે, એ વાત બે નિશ્ચિત છે તો પછી શુદ્ધ માર્ગે પુરુષાર્થ કરવો જ રહ્યો.)

(૨) અહો જંબૂ ! જેઓ બાહ્ય (શરીરાદિ) તથા આંતરિક (રાગાદિ શત્રુઓ) બન્નેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજશે અને પછી ક્રમશઃ તેની ખૂરી અસરથી છૂટશે, તેવા ધર્મના પારગામી અને જ્ઞાની મુનિ સાધકો અનુક્રમે સાધના માર્ગમાં આગળ વધી કર્મોથી સર્વથા છૂટી શકશે.

(નોંધ : પણ ક્રિયા હેતુશૂન્ય ન હોવી ઘટે. કેઈ પણ અનુષ્ઠાન લક્ષ્ય રહિત ન હોવું ઘટે; નહિ તો અર્થને અનર્થ થાય. એ માટે સૂત્રકાર મહાત્મા અહીં સ્પષ્ટ ભાષી દે છે કે ચેતનને ચોંટેલાં જડ કર્મોથી ચેતનને મુક્તિ મળે એવી ચિત્તની સ્થિતિ બનાવે એ અનુષ્ઠાન જ લક્ષ્યયુક્ત ગણાય. અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે જે ક્રિયાની પાછળ આ હેતુ હોય છે, તે જ ક્રિયા સ્વ અને પર, વ્યક્તિ અને સમાજ, રાષ્ટ્ર કે વિશ્વને ઉપકારક થઈ પડે છે. આવા હેતુથી રહિત જે ક્રિયા થાય છે, તે સ્વ તથા પરને નિરર્થક અને બાધક નીવડે છે. ઘણા શુષ્ક કર્મકાંડીઓ કે ક્રિયાકાંડ આચરનારાઓ પોતાનું આંતરિક જીવન ગમે તેવું કલુષિત હોય તોયે ક્રિયાથી જ માત્ર આત્મસંતોષ

પકડી બેસી રહેતા દેખાય છે; એટલું જ નહિ બલકે જેઓનું આંતરિક જીવન શુદ્ધ હોવા છતાં અવકાશના અભાવે કે બીજા કોઈ કારણે બાહ્ય ક્રિયાઓ પૂર્ણ રીતે ન કરી શકતા હોય, તેમને પોતા કરતાં હલકા ગણવાની તથા હલકા બનાવવાની તેઓ ધૃષ્ટતા પણ કરે છે. આ દશા અતિ ખેદજનક છે. ક્રિયાઓ એટલા માટે જરૂરી છે કે તે ક્રોધાદિ રિપુઓ ઘટાડી તથા પ્રેમ, પવિત્રતા, નમ્રતા વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત કરાવી વિશ્વબંધુત્વનો વિકાસ સાધવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. એટલે જે ક્રિયાથી તે રિપુઓ ન ઘટે અને ઊલટા વધે તે ક્રિયા શુદ્ધ ન જ ગણાય. પ્રત્યેક સાધકે ધ્યેય જાળવીને ક્રિયા કરવી ઘટે. એવો અહીં ધ્વનિ છે.)

(૩) ગુરુદેવ ! ત્યાગ કે તપશ્ચર્યાનો પ્રધાન હેતુ શો ? ગુરુદેવે કહ્યું : મોક્ષાર્થી શિષ્ય ! પ્રત્યેક સાધક કષાયોને મંદ કરવા માટે આહારને ઘટાડે છે. અને એ જ દષ્ટિએ તપશ્ચર્યા હોવી ઘટે. આથી જ વહાલા જાળૂ ! જે આહારના ત્યાગથી પ્રકૃતિનો કાળૂ ચાલ્યો જતો હોય તે સમાધિ-શાન્તિ જાળવવા માટે સાધક જરૂર આહાર લઈ શકે છે. અને એ જોડુયે નથી. માત્ર એ છૂટ લીધા પછી પોતાનું લક્ષ્ય ચુકાઈ ન જવું જોઈએ, એટલું ધ્યાન રહેવું જોઈએ. આ રીતે સાધક અનુક્રમે સંયમ, ત્યાગ અને તપની ત્રિપુટીને કેળવી કષાયોને શમાવી આગળ ધપે અને શિથિલ ન બનતાં મૃત્યુકાળે મૃત્યુને સુખથી ભેટે.

(નોંધ : જૈન દર્શનમાં સ્થળે સ્થળે અનેકાંતવાદનાં દર્શન થાય છે, એની આવાં આવાં સૂત્રો પ્રતીતિ આપે છે. અહીં જે તપશ્ચર્યા કહી છે, તે સંથારા એટલે કે

અંતિમ મરણને અનુલક્ષીને કહેવાયેલી છે. પણ તે તપશ્ચર્યા શા હેતુએ કરવી એનો આ સૂત્રમાં વધુ સ્ફોટ છે. એટલું જ નહિ પણ સૂત્રકારે અહીં એક બીજી ઉત્તમ વાત કરી નાખી છે. અને તે એ છે કે, ક્રિયા પોતાને પ્રિય લાગતી હોય, પોતે એમાં જોડાઈ ગયો, હોય, તોયે પરિણામે કે ક્રિયામાં જોડાયા પછી પોતાનું ધ્યેય તેમાંથી સરતું ન દેખાતું હોય તો તે ક્રિયાને જડની માફક વળગી ન રહેતાં એ વખતે તો તેણે તેનો ત્યાગ જ કરી દેવો. એટલે કે ધ્યેય જાળવીને ક્રિયાનું પરિવર્તન કરવું.

આ એક માનસશાસ્ત્રથી સિદ્ધ બીના છે કે, એક ક્રિયા કે એક વસ્તુ આપણને એક કાળે અતિ પ્રિય હોય, આપણે એને આચરતા પણ હોઈએ, છતાં અમુક પળો એવી પણ આવે કે એ ક્રિયા પોતાને ન રુચે. વળી ઘણી વાર એવું પણ બને કે એ ક્રિયા કરવાની પોતામાં પૂર્ણ શક્તિ હોય, ક્રિયા શુદ્ધ છે એની પ્રતીતિયે હોય, તોયે તેના ઉપર કંટાળો ઊપજે અને એ મૂકી દેવાનું મન થાય. આ સ્થિતિનો અનુભવ આપણને આપણા પોતાના જીવનમાંથી ક્યાં નથી થતો? આમ બનવામાં આપણા પૂર્વઅધ્યાસો, માનસિક નિર્બંધતાઓ અને ઊંડાણમાં રહેલી અશ્રદ્ધા કારણભૂત હોય છે. એથી એને વશ થવું વીર સાધકને ન શોભે એ વાત ખરી છે. તોયે એ પરથી આટલું તો સમજવું જ પડે છે કે વહાલામાં વહાલી ક્રિયા પર પણ અસંતોષ જન્મે. અને એમ થવું એ કોઈ અકસ્માત નથી. તેમ બનવાયોગ્ય છે ને બને છે. આટલું સમજનાર સાધક પ્રત્યેક ક્રિયામાં વિવેક ન જાળવી રાખે એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ પરથી ક્રિયા મૂકી દેવી એટલે આગસુ બની જવું કે ખોટે માર્ગે જવું, એવો ઊલટો અર્થ કોઈ ન લઈ લે. ખરી વાત તો એ છે કે જે સાધક આટલો વિવેકી હશે તે કોઈ પણ સ્થિતિમાં પતન તો નહિ જ પામે, એટલી ખાતરી રાખવી જ રહી. વિવેકી સાધક એક ક્રિયા મૂકી દે, તોયે એ બીજી ક્રિયા પકડ્યા વિના રહી શકશે જ નહિ: કારણ કે વિકાસનું એનું ધ્યેય તો બરાબર જ હશે. તે નિવૃત્ત હશે તોય નિવૃત્તિમાં પોતાના સંકલ્પબળને વધુ ને વધુ કેળવશે, ક્રિયાના ધ્યેયને ફરીને તે ચોક્કસ તપાસશે, અને આવું બળ પ્રાપ્ત કરી તાજે થઈ પાછી એ અધૂરી અથવા પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરતી બીજી કોઈ ક્રિયાને હાથમાં લઈ આગળ ધપશે જ. પરંતુ ઊલટું જેઓ આવે વખતે આટલો વિવેક બળવતા નથી, તેઓ કેવળ શુષ્ક ક્રિયાકાંડી બની સાધનામાર્ગમાં રહેવા છતાં સાચું ધ્યેય નથી પામી શકતા. એનું આંતરિક અને બાહ્ય જીવન બન્ને નિરાળાં બની જાય છે એટલું નહિ પણ કંટાળાના અતિભારે મહાપતનની ગર્તામાંયે એવા સાધકો કેટલીકવાર ધકેલાઈ જાય છે એનાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. એટલે આ સૂત્રનો સારાંશ એ છે કે જે સાધક ધ્યેય તરફ અભિમુખ થયો હોય, તેણે આવા સમયે ક્રિયામાં નવીનતા અને સંગીનતા લાવવા પૂરતો આરામ લેવા યોગ્ય છે. એ આરામ એટલા માટે કે ફરી તાઝી આવે. રસ અને પ્રેમપૂર્વક જે ક્રિયા થાય છે, તે જ સંગીન અને પરિપકવ ફળ આપી શકે છે. એ ભૂલવા જેવું નથી. જેમ રાત્રિ એ નિષ્ક્રિયતા માટે નથી, પણ

દિવસના શ્રમને નિવારી વળતા દિવસે વધુ કામ કરવા માટેના આરામ સારુ છે, અને એ નૈસર્ગિક તથા આવશ્યક પણ છે, તેમ એવા વિવેકી સાધકની નિવૃત્તિ એ પણ શ્રેયસાધક અને ઉપયોગી છે. આટલું સૌ કોઈ મનન કરે. ઊંડા મનન પછી આ સૂત્રનું રહસ્ય સ્પષ્ટ સમજાશે.)

(૪) વહાલા જંબૂ! અણસણ કરે, મરણને ભેટે, એ પદો પરથી જીવિતને બાણે કરીને નષ્ટ કરી નાખવાનો કોઈ અવળો અર્થ ન લઈ લે તે ખાતર કહ્યું છે કે,) જીવન અને મરણ એ બન્ને સ્થિતિ પૈકી શાણો સાધક કોઈ પણ વાસના આગળ ન રાખે. સારાંશ કે જીવિત કે મરણ એ બન્ને પૈકી કોઈ પણ દશા પર આસક્ત ન જ થાય, પરંતુ મધ્યસ્થ-સમભાવી બની કેવળ કર્મ-ક્ષયના હેતુ માટે જ જીવનના અંતર્યામિ સમાધિભાવ-સહજ શાન્તિને બળવી રાખે. (અને તે શાંતિ ચાલી ન જાય તે સારુ) પ્રથમ (આંતરિક તથા બાહ્ય) ઉપાધિને છોડીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે.

(નોંધ : સમાધિનું લક્ષ્ય હોય એ સાધક મરણ અને જીવન બન્ને માત્ર કર્મજન્ય સહજ અવસ્થા છે એમ સમજે. જેને આવું સમજાય એને જીવનનો મોહ કે મરણનો ભય એ બેમાંથી કશુંયે ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવો સાધક જીવે ત્યાં સુધી મધ્યસ્થ ભાવથી જીવી શકે અને મરણ આવે તો તેને પ્રસન્ન હૈયે ભેટી પણ શકે. એ વખતની તપશ્ચર્યા પણ એ જ હેતુએ ઉપયોગી છે. તે હેતુ ન સરતાં ઊલટું દેહભાન વધુ પીડે તો થોડો વખત તપશ્ચર્યા સ્થગિત કરવી એ વાત પણ આગળના

સૂત્રમાં કહી દીધી છે. હવે એ વખતે કોઈ રોગાદિ ઉપદ્રવ આવી પડે તો શું કરવું, જે જણાવે છે.)

(૫) અણસણ સમયે કદાચિત આકસ્મિક રીતે કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થઈ જાય અને ચિત્તસમાધિ યથાર્થ રીતે ન રહેતી હોય તો તે સ્થિતિમાં સાધક (અણસણમાં પણ) તે રોગ નિવારવાના શુદ્ધ ઉપાયો કરી શકે, પરંતુ એ ઉપાયો કર્યા પછી જ્યારે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તુરત જ એમણે પૂર્વપ્રયોગ ચાલુ રાખવો ઘટે.

(નોંધ : અણસણમાં ઔષધાદિ ચોપડવાનો પણ ત્યાગ હોય છે, છતાં તેવા પ્રસંગમાંય જો ચિત્તસમાધિ ન રહેતી હોય તો તે જાળવવા માટે યોગ્ય અને નિર્દોષ ઔષધની સૂત્રકાર પોતે છૂટ આપે છે. આ પરથી અણસણનો હેતુ શો હોવો ઘટે? અને પ્રત્યેક ક્રિયામાં અનેકાંતવાદને કેટલું ઉમદા સ્થાન હોવું ઘટે? એ વધુ સ્પષ્ટ સમજી શકાશે. ક્રિયાનું મહત્ત્વ આ રીતે સમજાય તો અવહાર અને નિશ્ચય બન્નેનો સુમેળ સધાઈ રહે. જે ક્રિયા પાછળ ધ્યેયને ચૂકીને પણ વળગી રહેવાય છે તે ક્રિયા નથી પણ ક્રિયાને નામે ચાલતી કેવળ રૂઢિ છે. ગત ક્રિયા સુંદર હોય તોયે સાધકને તેનો કશો લાભ મળી શકે નહિ. સારાંશ કે પ્રત્યેક સમયે ધ્યેય તરફ લક્ષ્ય રાખવું; ધ્યેયને બાધિત હોય તે ક્રિયાને ન પકડવી: અને ધ્યેયને બાધક થાય તેવી ક્રિયા પકડી હોય તોયે એને છોડી દેવી અથવા વિવેકબુદ્ધિથી આચરવી.)

(૬) (આયુષ્યને અંતે સમાધિમરણ કયાં હોવું જોઈએ તેના ઉત્તરમાં ગુરુદેવ બોલ્યા:—) પ્રિય જંબૂ! મરણ

અમુક સ્થળે થાય તો જ સમાધિમરણ થાય કે કહેવાય એવું એને કશુંય ક્ષેત્રબંધન નથી. ગામમાં હો કે અરણ્યમાં હો, માત્ર એ સ્થાન નાનામોટા જીવજંતુઓથી વ્યાપ્ત ન હોય અને શુદ્ધ હોય એટલું જાળવવું જોઈએ. એવું સ્થળ જોઈ પ્રથમ ત્યાં સૂકા ઘાસ કે દહાંદિની શય્યા પાથરવી —

(૭) અને પછી તે શય્યા પર આહારત્યાગ (અણસણ) કરી શયન કરવું. આવા અણસણને આચરતો વિશિષ્ટ સાધક, જે કંઈ પરિષદ કે ઉપસર્ગ (સંકટો) ઉત્પન્ન થાય તે બધાંને સમભાવપૂર્વક સહે અને કોઈ મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ આપે તોય મનથી પણ કલુષિત ન થાય.

(નોંધ : આ બન્ને સૂત્રોમાં સૂત્રકારે જે વાતો કહી છે. એક વાત તો એ કહી છે કે અણસણ કરવા મટે અમુક જ ક્ષેત્ર જોઈએ. બીજું હોય તો ન ચાલે એવા આગ્રહને સ્થાન નથી; કારણ કે સ્થાન એ તો માત્ર નિમિત્ત છે. ઉપાદાનની પૂર્ણ તૈયારી હોય તો નિમિત્તની પ્રતિકૂળતા તદ્દન ગૌણ બને છે. પણ માત્ર એટલો વિવેક રાખવો જોઈએ કે તે સ્થાન પવિત્ર હોવું ઘટે. સ્થાનમાં શુદ્ધ આંદોલનો સમાધિમાં સહકારી નીવડે છે. અને બીજી વાત અંતિમ સમયે આવી પડતી આફતોના સંબંધમાં કહી છે. પ્રથમ ક્ષુધા, રોગ વગેરે સ્વજન્ય સંકટોની વાત હતી. અહીં પરજન્ય સંકટોની વાત છે. જોકે આફત એ આફત જ છે. પણ તોયે ખોતે જે આફતને જાણે છે તે સહન કરવી સહેલી છે. પરંતુ અન્ય તરફથી અને તે પણ કોઈ જાતના વાંકચુના વગર જે આફત આવે છે એ અપરિચિત હોવાથી સહવી કઠિન થઈ પડે છે. જોકે સ્વજન્ય કે પરજન્ય કોઈ પણ જાતની આફતો આવે છે

એ આકસ્મિક નથી, પણ એ દેખાતાં કે નહિ દેખાતાં એવાં પોતાનાં જ કરેલાં કર્મોનું પરિણામ છે, અને તે પોતાને જ ભોગવવાં રહ્યાં, એવી જેની શુદ્ધ સમજ છે તેને માટે સહનશક્તિનો પ્રશ્ન ગૌણ છે. કારણ કે વિવેકી સાધક એ બધું પ્રેમપૂર્વક સહી શકે છે. સહુવું એટલે કેવળ ભોગવી લેવું એટલું જ નહિ, બલકે એ સંકટોનાં નિમિત્તો પર લેશ માત્ર પણ મનમાં કલુષિત ભાવ કે પ્રતિકારક ભાવ ન આવવા દેવો એ જ આદર્શ સહિષ્ણુતા છે.

જેકે આવા ઉચ્ચ સાધકો પાસે એવી સિદ્ધિ શક્તિઓ અને એટલું સામર્થ્ય હોય છે કે તેઓ ધારે તો બેઠાં બેઠાં પણ અનેક બળો સામે પ્રતિકાર કરી શકે છે; તોયે તેઓ એનો પ્રયોગ કરવાનું ઇચ્છતા નથી, એટલું જ નહિ પણ બીજાનું અનિષ્ટ સુદ્ધાં ચિંતવતા નથી. આ દશા જ એમની સાચી સહિષ્ણુતાની કે સમ-ભાવની પ્રતીતિરૂપ છે.)

(૮) મોક્ષાભિમુખ જંબૂ! વળી કીડીઓ, કીડાઓ, મચ્છર, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ, માંસભક્ષી કે લોહી પીનારાં ઈતર હિંસક પ્રાણીઓ, સર્પ કે સિંહ વગેરે જીવો (જંગલમાં અણસણ કરી મૃત્યુકાળપર્યંત સમાધિસ્થ રહેલા સાધકને) કંઈ પણ ઉપદ્રવ કરે તો તે પ્રસંગે મુનિકશેા પણ હાથથી કે રજોહરણાદિ સાધનોથી તેનો પ્રતિકાર કરે નહિ.

(નોંધ : મચ્છરના એક નાના સરખા ચટકાને સહન કરવામાં પણ કેટલી સહિષ્ણુતા કે બળની આવશ્યકતા પડે છે; એનો ખ્યાલ અનુભવથી આવી શકે તેમ છે. પણ એ બળ જેમ વાતો કરવાથી કે માત્ર શરીર શક્તિ કેળવવાથી આવી જતું નથી, તેમ સહવાચીયે આવી જતું

નથી. એ માટે તો જખખર નિશ્ચયબળ જોઈએ. “ જગતની કોઈ પણ ક્રિયા અસહજ થતી નથી. સર્પ કે સિંહનું અમુકને કરડવું, અમુકનું અમુકને જ ઉદ્દેશીને રંબડવું વગેરે થાય છે તે એનામાં પરસ્પર રહેલાં વૈર અને લયના સંસ્કારોને લીધે જ થાય છે. આવો જેને દૃઢ નિશ્ચય છે ” તે જ સાધકમાં આટલું બળ આવી શકે છે. એ જાતના બળ વિના સહન કરવું સહેલું છે, પણ સમભાવ બળવવો દુર્લભ નહિ તો અશક્ય છે. એથી જ સૂત્રકાર મહાત્મા કહે છે કે, જે સમાધિ ઇચ્છતો હોય તેણે આ બાહ્ય પ્રતિકારથી મનને પર રાખવું.

(૯) પ્રિય જંબૂ! સાંભળ : દેહ પર આવી પડેલાં સંકટો કેવી રીતે સહન થઈ શકે એનું હું સ્પષ્ટીકરણ કરું છું. (ઘણીવાર તો એવું જ બને છે કે એ સાધકનાં ચિત્ત, પ્રાણ અને મન એવા કોઈ ઉન્નત ભૂમિકાના પ્રદેશમાં હોવાથી એ સાધકને પોતાના દેહ કે પ્રાણ પર શું થઈ રહ્યું છે એનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી. અને ખ્યાલ આવે તોય એની આંતરિક શક્તિ ખૂબ વિકસિત હોવાથી એ પ્રસંગે) એ વિશિષ્ટ સાધક એમ ચિંતવે છે કે આ બિચારાં પશુઓ મારું શરીર ખાય છે, પણ મારા આત્માને ખાવાની તેમનામાં તાકાત નથી. મારા આત્માને જો કોઈ ખાઈ શકતું હોય તો તે મારા પોતામાં રહેલા શત્રુઓ જ માત્ર, કે જે બીજા પ્રત્યે ખોટો પ્રતિકાર કરવા સારુ મને ઉશ્કેરી રહ્યા છે. આથી મારા સાચા શત્રુઓ- ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિ શત્રુઓનો જ મારે પ્રતિકાર કરવો ઘટે. એમ ચિંતવી તે અધ્યાત્મમધ્યાનમાં

લીન થાય છે. પ્રિય જંબૂ! આવું સર્વ સાધકો ચિંતવીને સ્થિર થાય, પણ તેવી બાહ્ય અસરથી પોતાનું નિયત કરેલું સ્થળ છોડી બીજે સ્થળે ન જાય. (કારણ કે તેમ કરવાથી સમાધિભંગ થાય છે.) સારાંશ કે પાપના હેતુ-ઓને છોડી દઈ આનંદમાં રહી બધું સહન કરવું અને સમભાવ ધારી રાખવો એમાં સાધકનું હિત છે.

(નોંધ : આ સૂત્રમાં મન એથી પર કેમ રહે, એના ઉપાયો કે જેમનો ઉપયોગ અનુભવીજનોએ કર્યો છે એ બતાવ્યા છે. ખરી વાત તો એ છે કે શાશ્વત સાધકો કાર્ય સામે જોવા થોભતા જ નથી અને કાર્ય પર નજર જાય તોયે તેઓ કાર્યને નથી તોડતા— કારણને જ તોડે છે; કારણ કે જેમ કાર્યનું મૂળ કારણ છે, એમ બહારના દુઃખનું મૂળ પણ પોતામાં રહેલું કારણ છે, એ વાત તેઓ બરાબર જાણે છે.)

(૧૦) વહાલા જંબૂ! ગીતાથી મુનિ સાધક આ રીતે શાસ્ત્રો દ્વારા સંયમ અને ધ્યાનના રહસ્યને જાણીને મૃત્યુકાળ આવ્યે ઇંગિત મરણ નામનું અણસણ આચરે છે. એ અણસણ ભક્તપરિજ્ઞાની અપેક્ષાએ તો ઘણી રીતે કઠિન છે.

(૧૧) કારણ કે ઇંગિત મરણના અણસણ સંબંધમાં સાતપુત્ર ભગવાન વીરે ફરમાવ્યું છે કે, આ જાતના અણસણ કરવાવાળો સાધક પોતે પોતાની મેળે જ ઊઠવું, પાસું ફેરવવું અને કુદરતી હાજત નિવારવી ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ કરી શકે છે. બીજા દ્વારા એ પોતાનું કાર્ય કરાવી શકેતો નથી, એવું વિધાન છે.

(નોંધ : સાતમાં ઉદ્દેશકમાં જે ત્રણ પ્રકારનાં અણસ-જોની વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે, તેમાંનું આ બીજું

અણસણ છે. એની વિશેષ સમજ ત્યાંથી જોઈ લેવી.)

(૧૨) પ્રિય જંબૂ ! આવા અણસણનો ધારણ કરનાર સાધક વનસ્પતિ કે ક્ષુદ્ર જીવજંતુવાળી જગ્યામાં સૂએ નહિ; માત્ર નિર્જીવ અને નિર્દોષ સ્થાન પસંદ કરી ત્યાં શયન કરે, તેમ જ આહારનો ત્યાગ કરીને જે કંઈ માનવ, દેવ કે પશુ કે પ્રાણીજન્ય સંકટો પડે તે સમ-ભાવપૂર્વક સહન કરે.

(૧૩) અપ્રમત્ત જંબૂ ! અણસણ આદરી શય્યા પર સૂતાં સૂતાં કઢાય એ સાધકની હાથ, પગ વગેરે ઇંદ્રિયો બહુ અકડાય ત્યારે ઇંદ્રિયોને હેરવી ફેરવીને પણ સમાધિ પ્રાપ્ત કરે; કારણ કે તેમ (ક્રિયાઓ) કરવા છતાં જો સમાધિસ્થ રહેવાય તોયે એ ક્રિયા થવા છતાં પવિત્ર અને અચલ જ ગણાય છે.

(નોંધ : જે ક્રિયાથી ચલિત નથી પણ ચિત્તથી ચલિત છે તે અચલ નથી, પણ જે ક્રિયાથી ચલિત હોવા છતાં ચિત્તથી નિશ્ચલ છે તે અચલ છે, એમ કહી સૂત્રકાર એ સૂચવે છે કે આ બધા નિયમો સ્થિરતા અને સમાધિ મેળવવા અર્થે છે. તે પાછળ જતાં જો સમાધિનો ભંગ થતો હોય તો તે ક્રિયાને પકડી રાખી સમાધિનો ભંગ કરવો તે કરતાં સમાધિ જાળવવા ક્રિયા બદલવી એ યોગ્ય છે.

પરંતુ આ ઇંગિત મરણમાં આવી ક્રિયાની છેક જ પ્રતિજ્ઞા નથી હોતી એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ. લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં જે પ્રકારની છૂટ છે એનો લાભ લેવાનું આમાં સૂચવ્યું છે, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવાનું નહિ. પ્રતિજ્ઞા ભંગ તો પ્રાણ ભંગથી વધુ કનિષ્ઠ છે, અને એ વાત આગળ

કહેવાઈ ગઈ છે. અહીં આ છૂટનો નિર્દેશ કરવાનું એ કારણ છે કે પ્રતિજ્ઞામાં મળતી છૂટનો હુરુપયોગ ન થવો ઘટે. એટલું જ કહ્યું કે જો અંગ અકડાઈ જાય તો છૂટનો લાભ લેવો.

આમાંથી ફલિત એ થયું કે પ્રતિજ્ઞામાં રાખેલી છૂટ શા માટે છે, તે સમજી એનો હુરુપયોગ ન કરવો; તેમ જડ કદાચહ પણ ન રાખવો.)

(૧૪) અહો જંબૂ ! આ ઇંગિત અણસણ માટે નિયત (નક્કી) કરેલી ભૂમિમાં તે અણસણ કરનાર શ્રમણ સાધક ચિત્તની સમાધિ માટે જવું, આવવું, બેસવું, પગ ફેલાવવા, સંકોચવા વગેરે ક્રિયાઓ કરી શકે છે. પણ જો તે સમર્થ સાધક હોય તો તેણે ખાસ બાણી જોઈને છૂટ ન લેવી; કેવળ અચેતન (નિર્જીવ) પદાર્થની માફક એક આસને અડગ જ થઈને રહેવું.

(નોંધ : ઉપરની વાતનો અહીં વધુ સ્ફોટ છે.)

(૧૫) જો સાધક તદ્દન સ્થિર ન રહી શકે અને બેસી બેસીને થાકી જાય, તો તેણે (ચિત્તસમાધિ અર્થે) હરવું ફરવું અથવા હરતાં ફરતાં થાક લાગે ત્યારે અચેતન-પૂર્વક બેસવું, અને બેસવાથી થાકી જાય તો શયન કરવું (તેના માટે યોગ્ય છે.)

(૧૬અ) - વળી હે જંબૂ ! આવા પવિત્ર અણસણના માર્ગમાં પ્રયુક્ત થયેલા શ્રમણ સાધકે (ખાસ કરીને એક લક્ષ રાખવાનું તે એ કે) પોતાની કોઈ પણ ઇંદ્રિયો વિષયો તરફ ન ધકેલાઈ જાય તે માટે પૂરતો સંયમ રાખવો.

(નોંધ : મનોભાવના પણ વિષય તરફ ન બળે એટલા અસાધારણ સંયમની દૃષ્ટિએ અહીં આ વાત સૂત્રકારને

કહેવી પડી છે. અંતિમ સમાધિમાં વિષય તરફ ભ્રમી વૃત્તિ મહાન અંતરાયભૂત છે એવું એ સમજાવવા માગે છે. સતત જાગરુકતા વિના એમ રહેવું અશક્ય છે. સાધક જ્યારે કોઈ પણ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે તેને પૂર્વ અધ્યાસો જરાયે પીડતા નથી; અને એ પરથી એને એમ પણ લાગે છે કે હું હવે નિર્વિકારી થઈ ગયો છું કે થતો જાઉં છું. એકાંત નિવૃત્તિ તો ખરેખર પૂર્વ અધ્યાસોને આગળ આવવાની એક ઉત્તમ તક છે. આવે સમયે જીવનભરમાં નહિ અનુભવેલી એવી વાસનાઓનાં આંદોલનો જખખર આઘાત ઉપજાવે છે. એની સામે પ્રત્યાઘાત પણ તેટલો જ પ્રબળ હોવો જોઈએ. તો જ સાધક વિજયી નીવડી શકે.

અહીંનો વિજય એ જ સાચો અને અંતિમ વિજય છે અને અહીંની હાર એ જ અંતિમ હાર છે. જેવી સ્થિતિ જીવનકાળને સરવાળે—મૃત્યુ—સમયે બને છે, તેવી સ્થિતિ આ પ્રસંગે પણ થાય છે. જીવાત્મા સ્થાનાંતર જઈ પુનર્જન્મ પામે છે. આથી જ આવી પળોમાં સાવધ રહેવાનું પુનઃ પુનઃ મહાપુરુષો કહે છે.)

(૧૬ બ) મોક્ષાર્થી જંબૂ! આ અણસણમાં એ સાધકને બહુ અશક્ત થઈ જવાને લીધે જો પીઠ પાછળ ટેકો રાખવાની ઇચ્છા થાય તો લાકડાનું પાટિયું રાખી શકાય. પરંતુ એ પાટિયું પોણું ન હોવું જોઈએ; કારણકે પોલાણમાં નાના-મોટા જીવજંતુ હોવાનો સંભવ રહે છે. એથી જો પોણું હોય તો એ બદલીને બીજું પણ લઈ શકાય.

(૧૭) આવે સમયે જે ક્રિયાથી આત્મા દૂષિત થાય તેવી કોઈ પણ ક્રિયાનું સાધક કદી અવલંબન ન લે, સર્વ

સદોષ યોગોથી આત્માને દૂર કરીને (માત્ર ઉપસ્થિત થતા) સર્વ પરિષદો તથા ઉપસર્ગોને સમભાવપૂર્વક સહન કરે.

(નોંધ : દેહભાન ભૂલી કેવળ આત્મભાનમાં રહેવાનું ધ્યેય સૂત્રકાર પુનઃ પુનઃ વ્યક્ત કરે છે.)

(૧૮) (ઈગિત અણસણની વિધિ સમાપ્ત કરી હવે ગુરુદેવ પાદપોષગમન અણસણની વિધિ કહે છે.) પ્રિય જંખૂ ! (પાદપોષગમન) અણસણને જે શ્રમણ સાધક સ્વીકારે છે એનું શરીર અકડાય કે પ્રાણીઓથી પીડાય તો પણ એને પોતાના સ્થાનથી લેશ માત્ર ડગવાનું હોતું નથી. સારાંશ કે આ રીતે પાદપોષગમન અણસણનો વિધિ અતિ દૃઢ અને કડક હોય છે.

(૧૯) મોક્ષાર્થી શિષ્ય ! એથી જ આ અણસણ ત્રણે જાતના અણસણોમાં સર્વોત્તમ છે, કારણ કે પ્રથમ જાતાં લક્ષ્ય પરિજ્ઞાને ઈગિત મરણ એ જન્મે કરતાં આ અણસણ વધુ કઠણ છે. તેની વિધિ આ પ્રમાણે છે :) પ્રથમ તો નિર્જીવ અને નિર્દોષ સ્થાન તપાસી ત્યાં બેસીને એ અણસણ આદરવું જોઈએ.

(૨૦) અને આવા સાધકે, તેવા શુદ્ધ સ્થાન પર અથવા ચોખ્ખું પાટિયું મળે તો તે પર સ્થિત થઈને ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તથા મેરુની માફક નિષ્કંપ થઈ દેહભાનથી સર્વથા પર જ થવું. (આવા પ્રસંગે કદાચ પરિષદો કે ઉપસર્ગો થાય તો વિચારવું કે) પરિષદને અને મને લાગે વળગે શું ? (કારણ કે શરીર પોતે જ જ્યાં મારું નથી ત્યાં એને લગતા પરિષદો મારે માટે શાના હોય ?)

(૨૧) પ્રિય જંખૂ ! વળી એણે એમ પણ વિચારવું

કે માત્ર જ્યાં લગી જીવીશ ત્યાં લગી જ પરિષદ અને ઉપસર્ગો સહવાના છે; પછી તો કશું જ નથી. અને એમ ધારીને મેં સ્વેચ્છાપૂર્વક “શરીરથી ભિન્ન થવા માટે જ શરીરનો ત્યાગ” કર્યો છે તો હવે પીછેહઠ શા માટે? વીર જંબૂ! હું કહું છું કે આવા ચિંતનથી પંડિત સાધક ઉપસ્થિત થતા સર્વ પરિષદોને તથા ઉપસર્ગોને સહેલાઈથી સહન કરી શકે છે.

(નોંધ : કલ્પના અને વસ્તુ બન્ને ભિન્ન છે એવું કથન અહીં સૂત્રકાર કહી નાખે છે. સાધક જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થની પ્રતિજ્ઞા લે છે ત્યારે એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં સંકટો આવશે એવી કલ્પના તો એના મનમાં હોય જ છે. પણ જ્યારે તે જ સંકટોનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે તેના આંતરિક ઘડતરની પૂર્ણ કસોટી થાય છે.

જેઓ પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણતા ન માની લેતાં પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી પણ તેવું ને તેવું દૈનિક સંકલ્પબળ જાળવી રાખવા માટે જાગૃત રહે છે તેઓને આવે સમયે આંતરિક શક્તિ અવશ્ય સહાય કરે છે. પણ જેઓ પ્રતિજ્ઞા લીધી એટલે ત્યાગ થઈ ગયો એમ માની ગાફલ રહે છે તેઓ આવે સમયે પ્રાયઃ પરાજિત થાય છે. તેથી જ વૃત્તિને સહેજ પણ ખીણ બાજુ ન ઢળવા દેવી એવો અહીં આગ્રહ છે. કેટલાક સાધકો એક તરફ વૃત્તિને પદાર્થો તરફ ઢળવા દે છે અને ખીણ બાજુ પોતે તટસ્થ દ્રષ્ટા રહેવાના મનોરથો સેવે છે. તે સૂત્રકારની દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વથા સુરક્ષિત નથી.)

(૨૨) મોક્ષાર્થી જંબૂ! કદાચ પ્રસંગોપાત્ત કોઈ રાજાદિ અથવા કોઈ શ્રીમંત આવીને કામભોગો સંબંધી

અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો બતાવી ભોગોનું નિયંત્રણ કરી શ્રમણ સાધકોનું મન લોભાવે, તો તે પ્રસંગે પણ શ્રમણ સાધક ક્ષણભંગુર એવા શબ્દાદિ વિષયો તરફ પોતાની રાગવૃત્તિને ઢળવા ન દે. તે તો સદા સ્થિર જ રહે. અને નિજનંદ સ્વરૂપની જ માત્ર આકાંક્ષા રાખી આત્મ દશામાં લયલીન રહે.

(૨૩) અથવા કોઈ શાશ્વત (એટલે કે મરણપર્યંત કાયમ રહે તેવા) ભોગ, વૈભવો કે દ્રવ્યની લાલચો આપી તેવા શ્રમણ સાધકને નિમંત્રણ કરે તો તે વળતે તે વિચારે કે જો મારું શરીર પોતે જ શાશ્વત નથી તો એ દ્વારા ભોગવાતી ખીજ વસ્તુ શાશ્વત કેમ હોઈ શકે? વળી કેઈ દેવતા આવીને કોઈ પ્રકારની વિવિધ રીતે સ્થિર માયાબળ બતાવે તો ત્યાં પણ ઉપરની શ્રદ્ધામાં જ તે રહે. સર્વ પ્રપંચોથી દૂર રહીને તે સમજે કે આ તો બધી માયા ખરેખર જ્ઞાન્તિ જ છે.

(નોંધ : જોકે જીવનમાંય પળેપળે દ્રંદ્ર તો છે જ. પરંતુ એ એટલું ધીમું હોય છે કે સામાન્ય માનવીને તે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. અને એથી એ અનેક દ્રંદ્રો વચ્ચે પણ જીવનની આશાના મધુગિંદુએ ચાલ્યો જ જાય છે. પણ જ્યારે મૃત્યુની નોખત વાગે છે ત્યારે એની ઊંઘ ઊડી જાય.

એક તરફ એની જીવન આશા રૂંધાય છે અને ખીજ તરફ એના બાંધેલા અનેક આશાઓ, મહેચ્છાઓ અને કલ્પનાના કોટ તૂટી પડે છે, આ બે તરફના મારા વચ્ચે રહેલો માનવી મૂંઝાય છે, અકડાય છે, ચોમેર ઝાંવાં મારે છે, કરુણ કાકલૂદી કરે છે અને ભાન ભૂલે છે, એટલા જ સારુ સૂત્રકાર મહાત્મા મરણકાલીન

સ્થિતિને સમાધિમય રાખવાના વ્યવહારુ ઉપાયો દર્શાવી પુનઃ પુનઃ તે ચાહીને તાજી કરાવે છે. આગળ પ્રતિકૂળ પ્રસંગોનું વર્ણન થયું. આ બન્ને સૂત્રોમાં અનુકૂળ પ્રસંગોનું વર્ણન છે. પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં સમભાવ જેટલો સુલભ અને શક્ય છે તેટલો અનુકૂળ સંયોગોમાં નથી. તોયે જેને આત્મભાન થયું છે તેને અશક્ય તો નથી જ. શાસ્ત્રકારે મનુષ્ય સંબંધી અને દેવ સંબંધી બન્ને પ્રકારના કામભોગોનો અહીં ઉલ્લેખ આપ્યો છે.

કામભોગોથી આ આખો સંસાર જકડાયો છે એમ તો સૌનો અનુભવ છે. પણ તે કામભોગો શાથી ઇચ્છાય છે એનો ઉકેલ એ કે તેમાં સુખ કદ્યું છે માટે તેની ઝંખના છે. પછી સૂત્રકાર કહે છે કે, સુખ જગતની કોઈ પણ અંતવાન વસ્તુમાં નથી, તે અનંતમાં છે. અને અનંતનું સુખ તો અનંતમાં જ હોય ને? જગતના જીવો જેમાં સુખ કદ્યે છે તે પદાર્થો પોતે નશ્વર છે, માટે જ એ સાચું સુખ નથી, દેવના ભોગોને રખે કોઈ સુખદ માને! તે સારુ કહે છે કે દિવ્ય પદાર્થો પણ નશ્વર છે. સુખ જોઈતું હોય તો અનંતમાં શોધો એવો આ સૂત્રનો સાર છે.)

(૨૪) એ રીતે સાધનામાં આગળ ધપતો સાધક સર્વ વિષયોમાં અનાસક્ત થઈ, આયુષ્યકાળનો જાણકાર બની, મૃત્યુ સમયે ઉપરના ત્રણ પૈકી કોઈ એક અણસણને યથાવિધિ, યથાશક્તિ આદરે અને સહનશીલતાને સંવેત્કૃષ્ટ સ્થાને રાખે. આ ત્રણ અણસણો પૈકી કોઈ એક પોતાની યોગ્યતા અનુસાર જે સાધક આદરે, તેને માટે એ મરણ અરેખર કલ્યાણકર્તા છે.

ઉપસંહાર

અણસણ એ શરીર છૂટતી વખતે એ શરીર જન્ય આસક્તિ જીવાત્માને જકડી ન લે તે સારુ એક ઉપયોગી સાધન છે. એટલા પૂરતું તેનું અહીં ખૂબ મહત્ત્વ વર્ણવાયું છે. પણ તે ઉત્તમ છે, તેમાં ધર્મ છે, માટે સૌએ કરવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ નથી. શક્તિ હોય એ જ એનું શરણું લે. પણ લીધા પછી છોડવું પડે એવું કોઈ ન કરે. જે ક્રિયા પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને નિર્ભયતાથી સ્વીકારાય અને પ્રેમ, શ્રદ્ધા તથા નિર્ભયતાથી પળાય તે જ ક્રિયા સાધક નીવડે. જૈન મુનિ સાધકની કોઈ પણ ક્રિયા પ્રમાદ, અંધાનુકરણ, સ્વાભાવિકતા કે અવિવેકબુદ્ધિથી યુક્ત ન હોવી ઘટે. એટલું પ્રત્યેક સાધક વિચારે.

જીવન સંસ્કારોને ઘડે છે અને સંસ્કારો જીવનને ઘડે છે. જેને જીવનનો મોહ નથી અને મૃત્યુનો ભય નથી એ જ જ્ઞાની છે. આત્માભિમુખ સ્થિતિ એ જ સમાધિ. સમાધિમાં લીન રહેવું એ શ્રમણનો ધર્મ છે.

જે ક્રિયાઓ દ્વારા કષાય મંદ પડે અને આત્માના અંશે વિકસિત થાય, એ જ ધર્માચરણ છે.

મૂળ ધ્યેય જાળવતાં ક્રિયાઓનું પરિવર્તન થાય એ હિતાવહ છે. સહિષ્ણુમાં જે જાળ હોય છે, એ લાખોના વિજેતા વીરમાં નથી હોતું. જ્યાં ચિત્તની ચંચળતા છે, ત્યાં સમાધિ નથી. એમ કહું છું.

વિમોક્ષ નામનું અષ્ટમ અધ્યયન સમાપ્ત થયું.

શ્રી આચારાંગ ગ્રંથશ્રેણીનાં નીચેનાં

પુસ્તકો મંગાવો

૧ ગીતા-દર્શન	કિ. ૨-૦૦
૨ પદ્મદર્શનની સંક્ષિપ્ત મીમાંસા	કિ. ૧-૫૦
૩ શ્રી આચારાંગ અને ગીતાનો સમન્વય	કિ. ૨-૦૦
૪ શ્રી આચારાંગ સૂત્રનો સંક્ષેપ,	

— ભાગ ૧લો

- ૧ શાસ્ત્રપરિજ્ઞા
- ૨ લોકવિજય
- ૩ શીતોષ્ણીય

— ભાગ ૨જો

- ૪ સમ્યક્ત્વ
- ૫ લોકસાર
- ૬ ધૂત

— ભાગ ૩જો

- ૭ મહાપરિજ્ઞા
- ૮ વિમોક્ષ
- ઉપધાનશ્રત

અથવા ભાગોનું સંયુક્ત પુસ્તક મળશે.

જૈન ધર્મને સમજવામાં ઉપયોગી
મુનિશ્રી સંતબાલજીની કલમે લખાયેલાં
કેટલાંક પુસ્તકો

૧. જૈન દષ્ટિએ ગીતા દર્શન
૨. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
૩. આચારાંગ સૂત્ર
૪. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર
૫. દશગૈકાલિક સૂત્ર
૬. વિશ્વવત્સલ મહાવીર
૭. સાધક સહચરી
૮. ચિત્ત ચારિત્ર વિશુદ્ધિ
૯. સમકિતની સમજણ
૧૦. સિદ્ધિનાં સોપાન

ઉપરાંત હરમહિને પ્રગટ થતી

જે સંતબાલજીના વિચારો અને ગતિનું કા મંગાવો

અ મ ફા વા ૬-૩ ૮૦ ૦૦૪

મુદ્રા મંદિર

: કૃણાલ પ્રિન્ટર્સ * દિલ્લી ચક્લા,
હોંડાવાળા તાલુકો, જલ્દા જલ્દાના બહાર,

અ મ ફા વા ૬-૩ ૮૦ ૦૦૪